

DE VELE GEZICHTEN VAN DE **BEELDENSTORM**

- EEN GEESTELIJKE **RIDDERORDE** ALS INSPIRATIEBRON
- WERKVORM OVER **SYRIË** GEEFT LEERLINGEN INZICHT
- HOE EEN LIED KAN DIENEN ALS **VERZETSDAAD**

Een bewogen jaar

2016 Zal de annalen ingaan als het jaar waarin een groot aantal markante persoonlijkheden het tijdelijke verruilden voor het eeuwige. Niet alleen de artiesten Cruijff, Bowie, Prince en Cohen ontvielen ons, maar ook de politici Genscher, Perez en Castro. In geschiedenislessen heeft de Cubaanse revolutionair de afgelopen decennia regelmatig centraal gestaan. Tijdens de Koude Oorlog keken linkse sympathisanten positief naar de veranderingen die Castro c.s. in werking hadden gesteld op Cuba, maar nadat steeds duidelijker werd dat het bereiken van een utopisch-socialistische samenleving betekende dat velen moesten lijden, nam de populariteit van Fidel in het Westen af. In Latijns-Amerika bleef het respect voor Castro groot. Fidels Cuba was zelfs actief in Angola. In een nieuwe *Licht op Verplicht* wordt de Angolese burgeroorlog verklaard en de Koude Oorlogssfeer geduid. Bedoeld om uw kennis te vergroten uiteraard.

Er staan sowieso veel artikelen in die bedoeld zijn om uw historische achtergrondkennis aanzienlijk te doen toenemen, zoals het openingsartikel over de Tempeliers en een artikel over de verschillende motieven voor de Beeldenstorm. Uiteraard is er ook in deze *Kleio* aandacht voor de didactische manieren om de kennis (bij u en uw leerlingen) te vergroten. Bekijk bijvoorbeeld de *Kleio in de klas* over Syrië, of bestudeer de uitkomsten van een onderzoek naar het verbeteren van causaal redeneren door onder andere te kijken naar verschillende 'structuurmarkeerders' in geschiedenisteksten. Hierbij staat de didactiek dus – zoals het volgens mij zou moeten – in dienst van de kennis. De laatste *Kleio* van 2016 is wederom een dikke, met traditiegetrouw veel aandacht voor verschenen boeken en een groot aantal recensies, bedoeld om de Kerstvakantie goed door te komen en om in het komende kalenderjaar genoeg inspiratie te vinden om ons boeiende vak te doceren. Deze *Kleio* maakt 2016 misschien toch nog een beetje goed. Ik wens u een behouden en historisch interessant 2017.

Ben Vriesema, hoofdredacteur *Kleio*

4

Contributie

- Lidmaatschap VGN € 75,-
- Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie

Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans
voorzitter, mediacontacten
Marcel Nonhebel
secretaris, contact didactiek cie.
Maud Knook
penningmeester
Hellen Janssen
ICT/taskforce communicatie,
cie. havo/vwo
Vincent Loth
contact LO-cie., PVVVO,
LAR (ethische cie.)

Maarten van Gils

cie. nieuwe docenten,
coörd. VGN activiteiten
Steven Stegers
Euroclio, ICT/taskforce
communicatie,
cie. Wereldgeschiedenis
Jos Niewold
cie. VMBO, contact SLO (M&M)

Berichten voor het VGN-
bestuur kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl

COLOFON

Kleio is een uitgave van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis.

HOOFDREDACTIE

Ben Vriesema
hoofdredactie@vgnkleio.nl

EINDREDACTIE

Annemiek de Groot
Juil Lelieveld
Richard de Rooij
Anneleen Siebelink
redactie@vgnkleio.nl

REDACTIE

Daan van Leeuwen
Lisa Oskamp
Daan Schuijt
Nicole van der Steen
Bart den Uyl
Jan Verdonk
Hans Vermeer
Matthijs Wieldraaijer

MEDEWERKERS

Jelte Posthumus
Ton van der Schans

VORMGEVING

Bianca Emanuel
Magazine Design

REDACTIEADRES

Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede

DRUK

Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

ADVERTENTIE ACQUISITIE

Susanne Elgershuizen
06 - 137 601 25
elgershuizen15@gmail.com

KOPIJ VOOR DE KLEIOKRANT

kunt u sturen naar
redactie@vgnkleio.nl

VOOR UITGEVERS

Recensies aanvragen via
boeken@vgnkleio.nl

WEBSITE

www.vgnkleio.nl

SOCIAL MEDIA

@gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

4	BIDDEN, VERPLEGEN EN VECHTEN
9	BOEKEN
11	BEELDVORMING ROND 'INDONESIË' STERK IN BEWEGING
14	GERT OOSTINDIE... EN DE GESCHIEDENIS
16	OBJECTIEF LESGEVEN KAN
20	KLEIOSCOOP: RIPHAGEN
22	WIR SIND DIE MOORSOLDATEN
26	LICHT OP VERPLICHT: BURGEROORLOG IN ANGOLA
30	TAALSTEUN VERBETERT CAUSAAL REDENEREN
34	IN DE KLAS: SYRIË
36	SAMEN LESMATERIAAL MAKEN
38	INTERNATIONAL: BOSNIA-HERZEGOVINA
40	DE VELE GEZICHTEN VAN DE BEELDENSTORM
48	UITGELEZEN: DE ZIJDEROUTES
52	NEDERLAND EN MOSLIMS HEBBEN LANGE GESCHIEDENIS
56	STUDIEREIS VGN NAAR THRACIË

48

59

36

52

59	LICHT OP VERPLICHT: CODE NAPOLEON
62	HOE WOORDEN EEN KERK SLOOPTEN
64	KLAAR VOOR DE KLAS
66	MIJLPALEN EN STRUIKELBLOKKEN
71	RECENSIES
78	COLUMN: TON VAN DER SCHANS
79	KLEIOKRANT
81	COLUMN: JELTE POSTHUMUS

Cover: Marianum, Maria met kind op een maansikkel. Meester van Elsloo, eind vijftiende eeuw. De stralenkrans is er in de negentiende eeuw aan toegevoegd. In veel laatmiddeleeuwse kerken hing een Marianum. Veel ervan zijn gesneuveld tijdens de Beeldenstorm. Museum Catharijne-convent, Utrecht.

BIDDEN, VERPLEGEN EN

Geestelijke ridderorde krijgt plekje in Game of Thrones

Een van de populairste fantasyseries van dit moment is *Game of Thrones*, gebaseerd op de boekenserie *Het Lied van Ijs en Vuur* van de Amerikaanse schrijver George R.R. Martin. De auteur plaatst zijn personages in een herkenbare middeleeuwse samenleving, maar vergroot vooral de brute kanten ervan sterk uit. Een aantal lieden probeert zich in de film (en het boek) aan het geweld te onttrekken: de Nachtwacht. Inspiratiebron voor deze geheimzinnige groep zijn de geestelijke ridderorden die ontstonden ten tijde van de kruistochten.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

De middeleeuwse feodale wereld in *Game of Thrones* is voor de gemiddelde Europese lezer of kijker meteen herkenbaar in de personages en in attributen als kleding, behuizing en wapens. Maar het is de vraag of die directe herkenbaarheid ook geldt voor de geheimzinnige groep in de serie die zich juist niet bemoeit met het binnenlandse gekonkel om de macht: de Nachtwacht (*night watch*). Deze militaire groepering heeft als taak de grenzen van de ‘beschaafde’ wereld te beschermen tegen de vijand. Die grens wordt gevormd door een zevenhonderd meter hoge muur van ijs, kortweg de Muur genoemd. De Nachtwacht is een broederschap van ongehuwde mannen die idealen koesteren als gehoorzaamheid, armoede en kuisheid. Deze monastieke deugden combineren zij met ridderlijke deugden als eer, moed en doodsverachting in de strijd.

Toch is ook deze Nachtwacht geïnspireerd op een stukje Europese middeleeuwse geschiedenis en wel op de geestelijke ridderorden die ontstonden ten tijde van de kruistochten. Johanniters, tempeliers, ridders van de Duitse Orde; ook zij vochten volgens de toenmalige opvatting aan de grenzen van de ‘beschaafde’ – lees: christelijke – wereld tegen de vijand – lees: de islam. Deze geestelijke ridderorden spraken in hun tijd al tot de verbeelding en hebben in de vorm van de Nachtwacht een plekje gekregen in *Game of Thrones*.

GRIEKSE GESCHRIFTEN

De oudste van deze middeleeuwse orden is de Johanniterorde, voluit de Orde van Sint-Jan van Jeruzalem (verder in dit artikel aangehaald als ‘de Orde’). In 1023 stichtten Italiaanse kooplieden een hospitaal gewijd aan Sint-Jan de Doper waarin

Krak des Chevaliers
in Noord-Syrië. De
burcht is gebombar-
deerd geweest in de
oorlog in Syrië.

VECHTEN

zieke pelgrims en kruisvaarders werden verpleegd. Het hospitaal werd gerund door een broederschap van mannen die er een religieuze levenswijze op nahield.

Aanvankelijk bestond de broederschap alleen uit geestelijken en lekenbroeders. Ze was verbonden aan het nabijgelegen benedictijnenklooster en de leden leefden (zoals de meeste kloosterorden) volgens de regels van Benedictus. Concreet betekende dit dat men zich hield aan de monastieke geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid.

De Orde kreeg al snel een goede reputatie op het gebied van de geneeskunde. Niet vreemd als je de stand van de medische wetenschap in het middeleeuwse Europa afzet tegen die in het Midden-Oosten. In Europa beperkte de ziekenzorg zich in die tijd tot zielzorg, het geestelijk begeleiden van de patiënt tijdens zijn ziekteproces en het toedienen van de sacramenten. In het Midden-Oosten kwamen in contact met Arabische en Joodse artsen die hun werk baseerden op Griekse geschriften van onder anderen Hippocrates. Hun aanpak was veel meer gericht op de medische begeleiding van de patiënten zoals het toedienen van medicijnen. Wat de kansen op overleven voor de patiënt natuurlijk aanzienlijk vergrootte.

ZELFSTANDIGE STAATJES

De Orde bezat al vroeg bezittingen in het Midden-Oosten waarmee de kosten van het hoofdkwartier gedekt werden. In de loop van de tijd kreeg ze steeds meer landerijen en goederen in beheer door schenkingen en donaties van dankbare kruisvaarders en pelgrims. De bezittingen lagen verspreid over heel Europa en namen sterk toe nadat de Orde van de Tempeliers begin veertiende eeuw werd ontbonden en de bezittingen van die orde voor een groot gedeelte in handen kwamen van de johannieters.

Om die bezittingen adequaat te kunnen beheren werd een systeem van commanderijen opgezet. Dit waren bezittingen in de vorm van landgoederen en (on)roerend goed die beheerd en uitgebaat werden ten behoeve van de Orde. Elke commanderij vormde min of meer een zelfstandig staatje binnen de staat met een eigen rechtspraak

Scène uit *Games of Thrones*, de Nachtwacht in Castle Black.

Kaart van Rhodos (stad), ca. 1490. Hier was het hoofdkwartier van de Orde lange tijd gevestigd. Tekening uit *Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem* van Conrad Grünenberg, ridder in de Orde van het Heilig Graf. Badische Landesbibliothek Karlsruhe.

en beheerd door een geestelijke of een ridder. Commanderies die toebedeeld waren aan een ridder zagen hun heer zelden omdat die vrijwel voortdurend ingezet werd om brandhaarden in het Oosten te doven, de burchten of galeien te bemannen of het hoofdkwartier te beschermen. De ridder was voor zijn onderhoud wel afhankelijk van zijn commanderie, maar het beheer was daar geheel in handen van de keldermeester die verantwoordelijk was voor de financiële administratie. Deze keldermeester moest ook de jaarlijkse afdracht regelen aan de grootmeester (en tevens schatmeester) van de Orde.

SINT-JANSHEREN

De vechtende broeders werden pas rond 1130 toegevoegd. Daarmee waren zij niet de eerste orde die naar deze maatregel greep, die eer komt toe aan de tempeliers. De ingreep werd ingegeven door de politieke en militaire situatie in het Midden-Oosten. De Orde had daar al verschillende bezittingen, maar die liepen aanvankelijk niet veel gevaar. In de loop van de twaalfde eeuw werd enerzijds de druk van de islamitische heersers op de veroverde gebieden steeds groter, terwijl de broeders anderzijds niet meer konden rekenen op de steun van de kruisvaarders. Men had kortom behoefte aan

soldaten die de broederschap, haar bezittingen en de levens van de pelgrims konden beschermen.

Om dat mogelijk te maken ging de Orde leven volgens de meer flexibele monastieke regels van Augustinus. Dat loste namelijk een prangend probleem op: de benedictijner regels eisten dat broeders verbleven op een vaste plaats en dat was een regel waaraan de vechtende broeders zich natuurlijk onmogelijk konden houden.

De johannieters komen we vanaf dat moment in de geschiedschrijving tegen onder verschillende benamingen als Hospitaalridders, Zeeridders, Ridders van Rhodos en Ridders van Malta. In onze contreien werden ze veelal aangeduid als de Sint-Jansheren.

Door het aantrekken van ridderbroeders veranderde de Johanniterorde van een geestelijke orde in een geestelijke *ridderorde*. En het is deze vechtende afdeling van de Orde die in de geschiedschrijving de aandacht heeft gekregen, ook al was het aantal ridders slechts gering. Waarschijnlijk oversteeg hun aantal nooit de zeshonderd, maar omdat de meeste ridders van adel waren, was hun invloed binnen de Orde en in de beeldvorming van die tijd onevenredig groot. Werd de Orde tot die tijd gekenmerkt als een broederschap die bad en verpleegde, vanaf dat moment trok het vechten de meeste aandacht.

PAUSELIJKE STEUN

Die combinatie van tegenstrijdige deugden kon al van tijdgenoten op sterke kritiek rekenen. De combinatie van ridderlijke en geestelijke deugden zal de adel wel hebben aangesproken omdat een vechtende broeder dicht bij hun ridderlijk ideaalbeeld kwam. Maar voor geestelijken zal die combinatie moeilijker aanvaardbaar zijn geweest, want als geestelijke hoor je alle geweld af te zweren, zelfs als het gaat om geweld tegen moslims. Maar de opvattingen over het gebruik van geweld zijn binnen de kerk altijd rekkelijk geweest als ze dat nodig vond. Een mooi voorbeeld daarvan is de deelname van de Normandische bisschop Odo van Bayeux aan de Slag bij Hastings in 1066.

'DE OPVATTINGEN OVER HET GEBRUIK VAN GEWELD ZIJN BINNEN DE KERK ALTIJD REKKELIJK GEWEEST'

Deze halfbroer van Willem de Veroveraar vocht gewoon mee, ook al mocht hij als geestelijke geen bloed vergieten. Maar dat laatste deed hij ook niet. Hij sloeg zijn tegenstanders gewoon de schedel in met een knots! De Orde bleef dan ook de steun houden van de kerk en kreeg per pauselijke bul allerlei privileges, zoals de toestemming om een eigen grootmeester te kiezen. De Orde vormde vanaf nu een afspiegeling van de wereldse orde die gebaseerd was op de verdeling

in drie standen. De geestelijke stand binnen de Orde werd gevormd door de *cappellani*, geestelijken die zich bekommerden om het zielenheil van de ordeleden en van de begiftigers. De vechtende stand werd gevormd door de *milites*, de ridders die hun medebroeders en de pelgrims moesten beschermen. En de werkende stand herkennen we in de *servientes*, de 'dienende' broeders die zich bezighielden met het handwerk in de hospitalen en die meevochten als het nodig was.

INTERNATIONAAL IMAGO

De ridders waren verdeeld in acht *langues* of 'tongen' (taalgebieden). In volgorde van belangrijkheid waren dat de Provence, Auvergne, France, Italia, Aragon, Angleterra, Allemagne en Castilia. Elke *langue* leverde een van de belangrijke functies binnen de Orde. Zo leverde de Provence

als leidende *langue* de grootmeester en de *langue Italia* de admiraal van de vloot. Hieruit blijkt al dat de Orde dan wel een internationaal imago had en heeft, maar dat het in de praktijk eerder ging om een samenvoeging van min of meer zelfstandige eenheden geselecteerd op basis van herkomst (taalgebied).

Om spraakverwarring te voorkomen sprak men af dat alle schriftelijke communicatie in het Latijn gevoerd zou worden en dat men onderling Frans zou spreken. Maar die verschillende eenheden vermengden zich zelden of nooit. Elke *langue* verbleef in het hoofdkwartier in een eigen herberg (waarvan op Rhodos en Malta nog steeds voorbeelden te bezichtigen zijn). En als het hoofdkwartier belegerd werd, vochten de *langues* onafhankelijk van elkaar in een eigen bastion dat hun naam droeg. De rivaliteit tussen de *langues* moet dus groot zijn geweest, een slimme zet van de Orde om de animositeit tussen de verschillende *langues* te prikkelen! ►

Links: Het halskruis van de Ridders van Justitie, Obediëntie en Eer en Devotie van de Orde van Malta. Vanaf het moment dat het hoofdkwartier op het eiland Malta werd gevestigd, droegen de ridders het Maltezer kruis als herkenningsteken. De acht punten van het kruis stonden aanvankelijk voor de acht zaligmakingen. Later verwezen ze ook naar de acht *langues* van de Orde. Foto: Maciej Szczepańczyk.

De voormalige Auberge de Castille op Malta, ten tijde van het Beleg van Malta (1565) de herberg van de ridders uit Castilië, Léon en Portugal. Tegenwoordig de residentie van de Maltezer minister-president.

Beleg van Malta in 1565, schilderij door Ignazio Danti, kaartengalerij in het Vaticaan. Tijdens het Beleg van Malta diende aan de zijde van de Ottomanen ook een soort broederschap, de janitsaren. Deze elitesoldaten werden als jongeling gerekruteerd op de (christelijke!) Balkan. Ze kregen een zware militaire opleiding en bleven ongehuwd, maar daar stonden status en politieke macht tegenover.

De ridders hadden een geduchte reputatie, zowel in de westerse als de oosterse wereld. Het waren gevreesde, uiterst fanatieke tegenstanders die letterlijk met doodsvrachting vchten en bereid waren te sterven voor hun geloof. Desondanks of juist daarom werden de johannieters langzaam maar zeker uit het oostelijke Middellandse Zeegebied verdrongen door de moslimheersers. In 1271 viel het laatste bolwerk van de Orde in het noorden van Syrië, de enorme burcht Krak des Chevaliers. In 1291 werden de ridders van het vasteland verdreven na de val van Akko in het noorden van Israël. De Orde vestigde daarna zijn hoofdkwartier eerst op Cyprus en vervolgens op Rhodos, waar ze in 1522 moest vertrekken.

MALTEZER VALKEN

Nadat de Orde haar hoofdkwartier op Rhodos kwijtraakte, kreeg ze van de Spaanse koning in

JOHANNIETERS OP INTERNET

Meer lezen over de johannieters? Bekijk onderstaande websites. De links zijn ook te vinden op www.vgnkleio.nl.

- tinyurl.com/3d3jnbm – dit is de officiële website van de johannieters, met uitgebreide informatie over alle facetten van de Orde.
- tinyurl.com/gwf9cv8 – dit artikel van Johanna Maria van Winter gaat in op de achtergronden van de biddende en verplegende taken van de Orde.
- tinyurl.com/za4gqsl – deze website biedt uitgebreide informatie over de drie belangrijkste geestelijke ridderorden uit de tijd van de kruistochten en over de medische zorg in die tijd.
- tinyurl.com/zmcyx33 – deze website biedt een historisch overzicht van de Orde.
- tinyurl.com/hj6cfg6 – dit is een aflevering uit een uitgebreide serie artikelen waarin telkens één commanderij in onze contreien centraal staat, in dit geval de belangrijkste: de commanderij Utrecht. De andere afleveringen staan op www.dewitthamer.nl/commanderijen.

1530 het eiland Malta in bezit om daar het nieuwe hoofdkwartier te vestigen. Als tegenprestatie was de Orde verplicht jaarlijks twee Maltezer valken te leveren aan het Spaanse hof. Maar de Ottomaanse heersers waren vastbesloten de Orde ook van Malta te verjagen. Het eiland werd namelijk steeds meer een oorlogshaven van waaruit de galeien van de Orde de scheepvaartroutes in het oostelijke deel van de Middellandse Zee teisterden.

In 1566 verscheen er een enorme vloot voor de kust en begon het Ottomaanse leger aan een beleg. De verdediging van het hoofdkwartier stond onder leiding van de charismatische grootmeester La Valetta (naar wie later de hoofdstad van Malta is genoemd). Hij had de beschikking over vijfhonderd orderidders die uit heel Europa naar het hoofdkwartier waren gedirigeerd. Zij kregen daarbij steun van zo'n drieduizend Maltezers en drieduizend man aan ongeregelde troepen, soldaten die zich met allerlei motieven bij de belegerden voegden. Gezien de getalsverhoudingen zag het er voor de belegerden hopeloos uit. Maar het kleine garnizoen hield tegen alle verwachtingen in drie maanden stand en het Ottomaanse leger brak het beleg af. Hierdoor steeg het aanzien van de Orde in de christelijke wereld tot ongekende hoogte – waarbij de eer geheel werd toebedeeld aan de ridders van de Orde. Iets wat een beetje doet denken aan de beeldvorming rond de Slag bij Thermopylae, waar de Spartanen met de eer gingen strijken en de steun van ruim tweeduizend Arcadiërs, Thespiënen en Corinthen slechts als een kanttekening de geschiedenisboeken haalde.

TUSSENSTATIONS

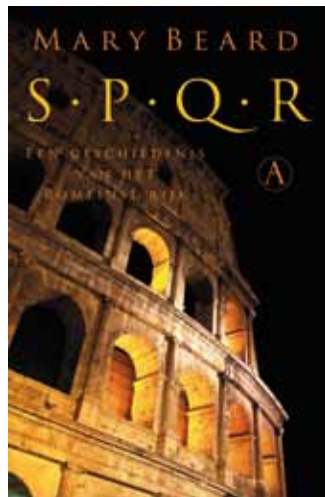
Toch doofde het vuur van de roem langzaam uit. Vanuit Malta bleef de Orde met haar galeien vijandelijke schepen bevechten, al ging dat steeds meer op regelrechte piraterij lijken. Ten tijde van de Reformatie ondervond de katholieke orde, met bezittingen verspreid over heel Europa, de gevolgen. Tijdens de napoleontische oorlogen veroverden de Engelsen Malta en belandde het hoofdkwartier via allerlei tussenstations als Sint-Petersburg en Ferrara uiteindelijk in 1834 definitief in Rome. De Orde bestaat nog steeds en is ook nog actief, vooral op het gebied van de verpleging. Maar ondanks het feit dat ze ook nu nog invloedrijke mensen en veel kapitaal aantrekt, spreekt deze orde van biddende en verplegende broeders lang niet meer zo tot de verbeelding als in de tijd dat de vechtende broeders het imago bepaalden. En daar hebben de auteur en de regisseur van *Game of Thrones* dan ook duidelijk rekening mee gehouden bij de uitlijning van hun Nachtwacht! ■

THUIS GELOOFT NIEMAND MIJ.

ZUID-CELEBES, 1946-1947

Maarten Hidskes

Grondig en confronterend onderzoek naar de rol van Hidskes' vader die twee jaar onder kapitein Westering diende. Na het lezen van enkele passages wordt duidelijk dat het woord 'excessen' geschrapt kan worden. Atlas Contact | € 18,99

SPQR. EEN GESCHIEDENIS VAN HET ROMEINSE RIJK

Mary Beard

Vier letters die de macht van Rome uitstralen. Rome-kenner Beard levert wederom een boeiend overzichtswerk af over de Romeinse geschiedenis.

Athenaeum | € 29,99

ROMEINSE WEGEN IN NEDERLAND en GRENS VAN HET ROMEINSE RIJK.

DE LIMES IN GELDERLAND

Paul van der Heijden

Hebt u toevallig nog een boekenbon liggen? Koop dan een of beide boeken. Mooi uitgegeven en zeer informatief. Direct bruikbaar materiaal voor in de les. Matrijs | € 19,95

MIDDEN IN DE REVOLUTIE.

PETROGRAD 1917

Helen Rappaport

Volgend jaar wordt in Kleio uiteraard veel aandacht besteed aan de honderdjarige herdenking van de Russische Revolutie. Voor degenen die niet kunnen wachten op de vele artikelen en boeken die gaan verschijnen is er alvast dit voortreffelijke boek van de schrijfster van *De gezusters Romanov*. Spectrum | € 29,99

WIJ HOUDEN VAN TSJERNOBYL

Svetlana Alexijevitsj

Dertig jaar geleden vond de kernramp plaats en het is er nog steeds *unheimisch*. Honderden mensen werden geïnterviewd door de Nobelprijswinnares die een vertrouwde omgeving schetst. De Bezige Bij | € 29,99

ZEEGANG. ZEEVAREND NEDERLAND IN DE ACHTTIENDE EEUW

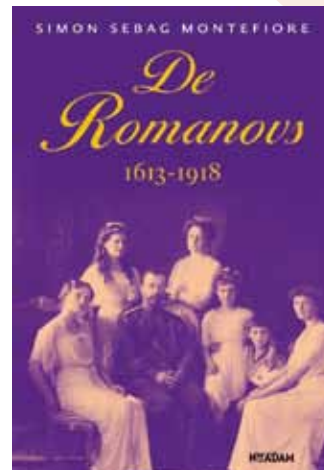
Jaap R. Bruijn

Dat Nederland in de achttiende eeuw nog steeds een belangrijke rol speelde op zee wordt duidelijk gemaakt in dit compacte boek. WalburgPers | € 29,50

DE ROMANOVs. 1613-1918

Simon Sebag Montefiore

Met oog voor sappige details schetst Montefiore de opkomst en ondergang van de

laatste tsarenfamilie. Hij laat tevens zien dat de tsaren en hun familieleden bijzonder veel zwakke kanten hadden. Nieuw Amsterdam | € 49,99

DE DRIE LAATSTE DAGEN VAN POMPEII. 23-25 OKTOBER 79, VAN UUR TOT UUR

Alberto Angela

Spannend relaas over de ondergang van een florerende stad; wij weten de uitkomst, maar de inwoners van Pompeii werden verrast en verast. Athenaeum | € 24,99

KAREL DE GROTE.

STAMVADER VAN EUROPA

Jan J.B. Kuipers

Prachtig uitgegeven boek over Karel de Grote. De vele illustraties en prima teksten maken duidelijk welke invloed Karel op Europa had, en zelfs nu – ruim twaalf eeuwen later – nog heeft. WalburgPers | € 29,95

HET KEREND TIJ.

DE OORLOG TEGEN JAPAN IN DE PACIFIC 1942-1944

Ian W. Toll

Dik boek waarin de strijd in de lucht, op zee en in de jungle tegen het Japanse Keizerrijk boeiend wordt beschreven.

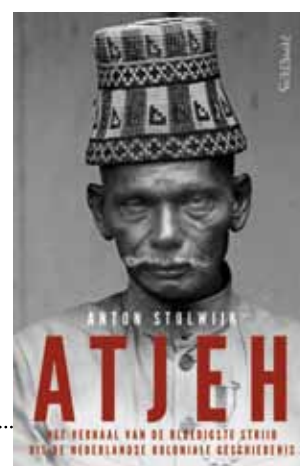
Karakter | € 34,95

ATJEH. HET VERHAAL VAN DE BLOEDIGSTE STRIJD UIT DE NEDERLANDSE KOLONIALE GESCHIEDENIS

Anton Stolwijk

De Atjeh-oorlog kostte aan meer dan honderdduizend mensen het leven en duurde bijna zeventig jaar. En toch komt deze oorlog slechts sporadisch aan bod tijdens de geschiedenisles. Stolwijk onttrekt deze geschiedenis aan de vergetelheid. Prometheus | € 19,95 ▶

DE KINDERKOLONIE.

'TOT EEN WERKZAAM LEVEN OPGELEID': DE WEZENOPVANG IN VEENHUIZEN (1824-1859)

Wil Schackmann

Kansarme 'stadse' kinderen moesten worden opgevoed tot nijvere landarbeiders in Drenthe. Goed bedoeld, maar een prettig verblijf was het er niet voor de wezen en vondelingen.

Atlas Contact | € 21,99

HET GETIJ.

WIJSHEID EN WETENSCHAP VAN EB EN VLOED

Hugh Aldersey-Williams

In dit boek komen de meest extreme verschijningsvormen

van eb en vloed voor die invloed hebben gehad op het verloop van de geschiedenis, denk bijvoorbeeld aan D-day. Van Aristoteles tot Newton en van Shakespeare tot Jules Verne, allemaal hebben ze aandacht besteed aan het getij.

De Bezige Bij | € 29,99

KABINETSFORMATIES 1977-2012

Carla van Baalen en Alexander van Kessel (red.)

Gedegen en gedetailleerd boek over de manier waarop kabinetten (vaak moeizaam) tot stand zijn gekomen de afgelopen vijfendertig jaar. Een must voor elke docent die staatsinrichting doceert. Boom | € 34,90

SLAVENOPSTAND OP DE NEPTUNUS. KRONIEK VAN EEN WANHOOPSDAAD

Ruud Paesie

Een enorme explosie in de kruitkamer zorgde ervoor dat het gemuete slavenschip De Neptunus uiteenspatte. Vierhonderd mensen kwamen om. Was de explosie toeval of een vooropgezet plan? WalburgPers | € 19,95

VIEREN VAN VREDE.

HET ONTSTAAN VAN DE NEDERLANDSE IDENTITEIT, 1648-1815

Lotte Jensen

Na een oorlog ontstaat ruimte om vooruit te denken en te dromen van een betere samenleving. De vrede wordt gevierd en dat

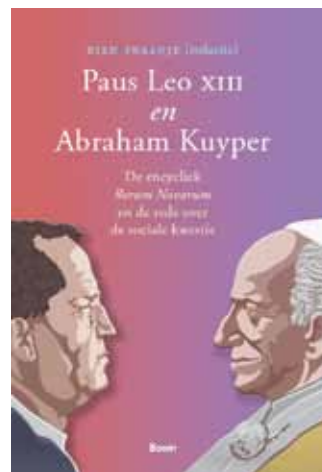
vieren fungeert als bindmiddel tussen de naties. Een geheel nieuwe kijk op wat Nederland tot een natie vormde. Vantilt | € 19,95

PAUS LEO XIII EN ABRAHAM KUYPER.

DE ENCYCLIEK RERUM NOVARUM EN DE REDE OVER DE SOCIALE KWESTIE

Rien Fraanje (red.)

De paus en Kuyper spraken beiden over de gevolgen van de industriële samenleving. Hun beider invloed op dat

wat zij – onafhankelijk van elkaar – verkondigden over kapitaal en arbeid in 1891 was zeer groot. Boom | € 19,90

WESTERBORK GIRL

Steffie van den Oord

Hannelore Cahn wordt bij een razzia opgepakt en naar kamp Westerbork gebracht. Door haar 'werk' als danseres

bij de revue hoeft ze nog niet op transport. Haar geliefde wil haar zelfs bevrijden uit het kamp. Een prachtboek voor de kerstvakantie. Contact | € 23,90

GLADIATOREN. HELDEN VAN HET COLOSSEUM

Annelies Koster en Stephan Mols (red.)

De tentoonstelling in Museum Het Valkhof (Nijmegen) loopt nog tot begin maart en gunt de bezoeker een blik in de wereld van brood en spelen. Gladiatorenspelen waren ongelooflijk populair en toonden belangrijke waarden: moed, zelfopoffering en vechtlust. Prachtig boekje met mooie illustraties.

Museum Het Valkhof / Vantilt | € 13,95

DE NOODZAAK VAN ERKENNING

Beeldvorming rond 'Indonesië' sterk in beweging

De herinneringen aan de dekolonisatieoorlog in Indonesië (1945-1949) zijn verdeeld; de Nederlandse en de Indonesische herinneringen waren en zijn, uiteraard, heel verschillend. Tegelijk zien we, aan Nederlandse zijde, dat het beeld sterk in beweging is. Dat heeft vooral te maken met het wisselen van de generaties.

In Indonesië zijn tientallen miljoenen scholieren vertrouwd gemaakt met verhalen van oorlogshelden en een verenigd Indonesisch volk dat in een gerechtvaardigde en heroïsche strijd de Nederlandse onderdrukkers het land uitschopte, onder leiding van zelfbewuste leiders als Soekarno en (vooral) een krachtig nationaal leger. In Nederland was de herinnering heel lang anders georganiseerd – we spraken over ‘politie acties’, over incidentele ‘excessen’, maar vooral over extreem geweld van Indonesische zijde jegens Europeanen en over de onafgemaakte missie.

KANTELEN

Aan Nederlandse zijde is dit beeld sterk in beweging. Dat heeft vooral te maken met de komst van nieuwe generaties. De generaties van directbetrokkenen sterven uit. Dan heb ik het over de ‘repatrianten’, de (Indische) Nederlanders die als gevolg van de Indonesische Revolutie getuige en indirect soms slachtoffer waren van gruwelijk geweld. De veteranen, die zich lang verzetten tegen welke aantijging dan ook over ‘excessief geweld’ door de Nederlandse krijgsmacht. De politici, die verantwoordelijk waren voor de grootscheepse en slecht gecontroleerde inzet van militaire middelen, daarmee ook voor ‘ontsporingen van geweld’. Hun directe opvolgers, die weinig voelden voor een grondige bezinning op mogelijk politiek en militair falen.

Het beeld in Nederland begint te kantelen. Sinds de onthullingen van Nederlandse oorlogsmisdaden in 1969 is dit onderwerp steeds opnieuw onder de publieke aandacht gebracht. Het kabinet-De Jong concludeerde toen nog dat het om geïsoleerde ‘excessen’ ging, terwijl de Nederlandse krijgsmacht zich als geheel correct had gedragen. Nieuw onderzoek heeft die conclusie steeds verder ondergraven. De onlangs verschenen studie van Rémy Limpach, *De brandende kampongs van Generaal*

Spoor, noopte uiteindelijk ook het kabinet-Rutte tot bezinning over de (on)houdbaarheid van het regeringsstandpunt uit 1969. Al veel eerder, in 2005, had het tweede kabinet-Balkenende bij monde van minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot al verklaard dat dit een ‘oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis’ was geweest. Een wonderlijke uitdrukking, maar de strekking was duidelijk: achteraf gezien hadden we deze oorlog nooit moeten beginnen.

ONDERZOEK

De vraag over het karakter van de oorlog bleef nog lang in de lucht hangen. Het ging vooral over de vraag in hoeverre de Nederlandse krijgsmacht zich schuldig had gemaakt aan ‘oorlogsmisdaden’ – het hoge woord was eruit. Gebeurde dat incidenteel of structureel? Zonder verder onderzoek was die vraag niet te beantwoorden, vandaar de oproep van drie onderzoeksinstituten – KITLV, NIOD en NIMH – in 2012 voor een breed en onafhankelijk, door de overheid gefinancierd onderzoek. ►

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) en hoogleraar koloniale en postkoloniale geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Nederlandse soldaten in het pas ingenomen Poerwokerto op West-Java, tijdens de de eerste politie actie, juli 1947. Foto: Hugo Wilmar, Nationaal Archief, collectie Spaarnestad.

Die oproep oogstte veel publiciteit en bijval, maar kreeg – tot voor kort – geen steun van het kabinet-Rutte. Bij het KITLV gingen we door met onderzoek. Eén resultaat daarvan is het boek *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (2015), gebaseerd op ruim zeshonderdvijftig gepubliceerde egodocumenten van Nederlandse militairen/veteranen – zo’n honderdduizend bladzijden

‘VETERANEN HEBBEN EEN STEVIGE ARGWAAN ONTWIKKELD TEGENOVER “DE BUITENWERELD DIE ER NIETS VAN SNAPT”’

in druk. Ik kwam op het idee voor deze studie, omdat ik juist vanuit de veteranenwereld zulke tegenstrijdige reacties ontving op de oproep van de onderzoeksinstituten. Ik begrijp dat nu wel. Er wordt vaak snel geoordeeld, tot woede van de veteranen, die een stevige argwaan hebben ontwikkeld tegenover ‘de buitenwereld die er niets van snapt’. Temeer interessant te onderzoeken wat zij zelf in de loop der tijd hebben opgetekend of laten noteren, over hun ervaringen en gedachten. In *Soldaat in Indonesië* concludeer ik dat waarschijnlijk slechts een minderheid binnen de Nederlandse krijgsmacht zich aan oorlogsmisdaden schuldig maakte, maar ook dat die minderheid mogelijk verantwoordelijk was voor tienduizenden oorlogsmisdaden – dat moet dan ‘structureel geweld’ heten. Hoofdstuk-

ken over geweld en de reflectie daarop vormen de kern van het boek. Maar verder komen de veteranen aan het woord over de context. Dan ga je begrijpen hoe onmogelijk de situatie was waarin de Nederlandse militairen – de meesten jonge dienstplichtigen – zich bevonden, op pad gestuurd met een missie die steeds meer twijfels opriep, in een ver land vol onbekende mensen en culturen. Over die verwarring geven deze getuigenissen veel, soms onthutsende, informatie prijs – zo ook over zaken waarover doorgaans terloops of besmuikt werd geschreven, zoals stress en seks.

In de reflecties van veteranen die lang na thuiskomst hun ervaringen en gevoelens optekenden – of dat lieten doen – valt een zekere verongelijkheid op: over de veelal gedwongen inzet in een oorlog die achteraf ‘fout’ ging heten, over gemiste burgerjaren, over gebrek aan waardering door politiek en maatschappij, over onbegrip. In die zin getuigen deze egodocumenten vaak meer van – op zich begrijpelijk – zelfbeklag dan zelfverwijt. Trauma werd allengs een thema. En gaandeweg wordt openlijker en ook meer kritisch over geweld gesproken, al betuigt dus de meerderheid zelf geen getuige, laat staan dader van oorlogsmisdaden te zijn geweest. Dat verklaart hun argwaan, en de felle toon waarop veteranen zich steeds hebben verweerd tegen wat zij zagen als ongerechtvaardigde beschuldigingen.

OPEN ZENUWEN

Soldaat in Indonesië werd in Nederland goed ontvangen – veel publiciteit en binnen een jaar was er een vierde druk. Lezingen trokken stevast volle zalen en een publiek dat zich maar zelden boos maakt over het gebruik van woorden als ‘oorlog’ en ‘oorlogsmisdaden’. Toch moet je je als spreker bewust zijn van open zenuwen. Afgezien van enkele

Boven: Kinderen vragen om eten aan soldaten in Zuid-Sumatra, Nederlands-Indië. Foto uit 1946 door militair W.F.J. Pielage. Nationaal Archief, collectie Spaarnestad. Hiernaast: Raymond Westerling, commandant van de speciale troepen van het KNIL in Indonesië, 1948. Foto: Ministerie van Defensie.

veteranen zijn het nu de kinderen en kleinkinderen van Nederlandse militairen die komen luisteren en soms ook verhalen willen delen. Dat kunnen aangrijpende verhalen zijn. Over een vader die somber of met psychische problemen terugkwam. Over vaders die nooit een woord spraken over hun ervaringen. Over lieve (groot)vaders van wie je je niet kunt voorstellen dat zij ‘overzee’ ooit een vlieg kwaad zouden hebben gedaan. Vragen rond oorlogsmisdaden, schuld en verantwoordelijkheid blijven zwaar wegen.

Nog voor de Nederlandse editie in de winkel lag suggereerde een Indonesische uitgever een vertaalde versie. Lang verhaal kort: in het najaar van 2016 rolde in Jakarta *Serdadu Belanda di Indonesia, 1945-1950* van de pers. Met collega Ireen Hoogenboom, die onmisbare bijdragen aan het boek en daarna ook aan onze duopresentaties leverde, toerde ik in september gedurende twee intensieve weken door Indonesië, waar we in veertien sessies zo’n 1750 toehoorders toespraken, vooral jonge universitaire studenten, maar ook docenten en andere volwassenen – een enkele keer ook mensen die de oorlog zelf meemaakten. Daarmee werd meteen al één Nederlands cliché weerlegd, namelijk dat er in Indonesië geen belangstelling zou zijn voor deze oorlog. We hadden er, gezien de bij de uitgever binnenstromende uitnodigingen, nog tientallen presentaties aan kunnen vastknopen.

GENUANCEERDE PUBLICITEIT

Een paar impressies. Allereerst, ontnuchterend: de mededeling dat in Nederland inmiddels vrij breed wordt gedeeld dat wij het nationalisme hadden moeten accepteren en de oorlog niet hadden moeten voeren, en dat de krijgsmacht op zo’n schaal oorlogsmisdaden pleegde dat deze niet kunnen worden afgedaan als uitzonderlijk, leverde steeds weer eerder verbaasde dan verontwaardigde vragen op: ‘Waarom heeft dat zo lang moeten duren?’ Onder de studenten heerste ook veel onwetendheid – een reflectie van de clichématige wijze waarop het verhaal van de oorlog in Indonesië generaties lang is verteld. Men weet weinig van extreem Indonesisch geweld tegen Europese burgers (de Bersiapperiode), van extreem onderling geweld aan Indonesische zijde, van de minder zelfzuchtige (post)koloniale motieven aan Nederlandse zijde. Daar staat tegenover dat er alle ruimte is om daarover te praten, en bij ons publiek kennelijk ook veel interesse om een meer genuanceerd beeld te krijgen. We laten de studenten op het podium citaten voorlezen van Nederlandse militairen die reflecteren op de missie die zij moe(s)ten vervullen, op het gebruik van geweld. De reactie is stevast

dat die Nederlanders plotseling mensen worden, in plaats van bordkartonnen karikaturen.

Opmerkelijk is ook hoe vaak ik de vraag moet beantwoorden of ik mij met dit boek in Nederland geen grote problemen op de hals heb gehaald. Dat reflecteert een veel minder open omgang met dit verleden dan in Nederland nu eindelijk het geval is; maar anderzijds, het kan daar nu ook. In de marge van alle presentaties spraken we met kranten, radio, televisie – en dat leidde tot genuanceerde publiciteit, waarin ook Indonesisch geweld kan worden genoemd.

NOODZAAK VAN ERKENNING

De meest emotionele bijeenkomst was een debat in het Erasmushuis van de Nederlandse ambassade in Jakarta, waaraan drie gerenommeerde Indonesische historici en de hoofdredacteur van de glossy *Historia* deelnamen. Er werden vriendelijke woorden gesproken over het boek en over de noodzaak dat Indonesische en Nederlandse historici samenwerken om van elkaars perspectieven te leren en gezamenlijk deze oorlog beter in de kaart te brengen en de nasleep ervan beter onder ogen te zien. Maar wat zou Anghar Gonggong, emeritus hoogleraar Geschiedenis aan de Universitas Indonesia zeggen? Zijn vader, twee broers en oom werden door Nederlandse militairen standrechtelijk doodgeschoten, in een ‘zuiveringsactie’ op Celebes/Sulawesi die wij eerder associëren met nazigeweld. Ik zat in spanning, tot hij zijn openingszin uitsprak: ‘Dit boek is een opluchting voor mij.’ Er volgde een verhaal over de noodzaak van erkenning, van niet blijven ontkennen en wegstijgen, als voorwaarde voor verzoening. Op mijn beurt was ik opgelucht, maar me vooral ook pijnlijk bewust hoe gevoelig dit onverwerkte verleden ook vandaag nog is. ■

Nederlandse oorlogsvrijwilligers in Malaka en Indonesië, maart 1946. Foto: Willem van de Poll, Nationaal Archief.

GERT OOSTINDIE

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut van Taal- Land- en Volkenkunde (KITLV) en hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Onlangs verscheen van zijn hand *Soldaat in Indonesië, 1945-1950* waarin Oostindie aan de hand van persoonlijke documenten een wrang beeld schetst van de handelswijze van de Nederlandse soldaten.

Ben Vriesema
is hoofdredacteur
van Kleio.

WELK NUT HEEFT GESCHIEDENIS VOLGENS U?

Reflectie op het verleden is onmisbaar om het heden te begrijpen, en misschien ook wel om ons te oriënteren op de toekomst. Daarnaast is kennis van het verleden ook een waarde in zichzelf: begrip van andere tijden, dat het anders was en kan zijn.

KUNT U ZICH NOG VEEL VAN DE GESCHIEDENISLESSEN OP SCHOOL HERINNEREN?

Op de lagere school waren de geschiedenisverhalen nogal nationalistisch van aard. De Gouden Eeuw, de zeehelden, de bezetting en het verzet – mijn school was vernoemd naar een verzetsheld. Het maakte grote indruk op me. Achteraf begreep ik dat het waardevolle, maar ook eenzijdige verhalen waren.

WAT IS VOLGENS U HET BELANGRIJKSTE IN HET GESCHIEDENISONDERWIJS?

Begrip bijbrengen dat de wereld en ons eigen land zoals wij die nu kennen uitkomsten zijn van allerlei processen die ook heel anders hadden kunnen lopen. Beter, maar ook veel slechter. Leerlingen moeten dat leren begrijpen en daarmee ook leren hoe belangrijk het is feiten én processen te kennen. Belangrijk is ook het begrip dat er altijd verschillende perspectieven op de historische werkelijkheid waren, en zijn.

WELKE HISTORISCHE FILM HEEFT DE MEESTE INDRUK OP U GEMAAKT?

Ik houd van films die de morele dilemma's tonen waarvoor mensen zich altijd weer geplaatst zien, althans, in extreme tijden. Films die tot introspectie dwingen. Die je je laten afvragen: Wat zou ik hebben gedaan?

WELKE HISTORISCHE PERSOON SPREEKT U HET MEEST AAN?

Ik vereenzelvig me niet met een specifieke historische figuur, maar er zijn er velen die me aanspreken. Niet omdat hij me 'het meest' aanspreekt, maar wel zeer interessant is de Spanjaard Bartolomé de las Casas (1484-1566). Casas was een tragisch figuur, een morele held, maar ook weer niet – en hij wist het. Over de 'verwoesting' van de Amerika's door de Spanjaarden schreef hij een vlammend boek. Ook nam hij het op voor de inheemse bevolking, maar deed meteen de gruwelijke suggestie dan maar Afrikanen aan te voeren, als slaven dus... Een suggestie die hij later, vergeefs, weer betreunde. Wie doet het goede? En hoe?

Bartolomé de las Casas in zijn werkkamer. Hij verzette zich tegen het inzetten van de inheemse bevolking als slaven. Muurschildering door Constantino Brumidi uit 1876, te zien in het Capitool in Washington. Foto: Architect of the Capitol.

FOTO FABRICE FLORIN

WAT IS DE MEEST RECENTE 'HISTORISCHE SENSATIE' DIE U HEBT GEHAD?

Aan het eind van een zeer intensieve tournee in Indonesië liep ik ergens op Bali op een smal pad tussen de rijstvelden. Her en der wat mensen aan het werk. Prachtige omgeving, maar ook het besef dat je hier, tussen 1945 en 1949, buitengewoon kwetsbaar zou zijn geweest. Dat besef had ik niet zomaar. Ik las op dat moment geschriften van militairen en veteranen, het ging onder andere over hun angst en wantrouwen. Die vriendelijk zwaaiende boer kon ook een gewapende vijand zijn. Geen risico nemen ... zelf schieten? Koloniale geschiedenis, oorlogsgeschiedenis: ik zoek het niet op, laat staan dat ik er in zwelg, maar je ontkomt er niet aan voortdurend zulke vragen te stellen.

WELKE HISTORISCHE PERIODE SPREEKT U HET MEEST AAN?

Ik heb zelf verschillende periodes onderzocht, maar wel altijd gericht op de koloniale of postkoloniale geschiedenis, en dan in een westerse context tussen 1500 en vandaag. Als ik alle tijd zou hebben om bijvoorbeeld 'wereldrijken' te onderzoeken zou ik net zo goed millennia terug kunnen en willen gaan. Oninteressante periodes bestaan niet, denk ik.

ALS U MORGEN EEN HISTORISCH ONDERZOEK ZOU MOGEN BEGINNEN, WAT ZOU DAN HET ONDERWERP ZIJN?

Ik zit op dit moment midden in een onderzoek naar de dekolonisatieoorlog in Indonesië, en daarover heb ik al vaak publiekelijk verklaard dat dit van groot maatschappelijk belang is. Ik kan daarom nu moeilijk iets heel anders noemen, vooral als zo'n onderzoek samen met Indonesische collega's kan worden gedaan.

KENT U EEN HISTORISCHE PERSOON DIE OP U LIJKT OF WAAR U UZELF MEE ZOU DURVEN VERGELIJKEN?

Als je je verdiept in een bepaalde tijd en de mensen die toen leefden, ga je je vanzelf inleven in hun wereld en de keuzes en dilemma's waarvoor zij stonden. Uit eigen onderzoekspraktijk: de slavin op de Surinaamse plantage die een relatie aangaat met de opzichter. De eigenaar die zich alleen druk maakt om eigen gewin. De slaaf die een werkstaking leidt. De hernhutter die zijn evangelie komt prediken. De dienstplichtige militair die naar 'Indië' wordt gezonden om 'collaborateur' Soekarno mores te leren. De Javaanse boer die tegenover hem komt te staan... Dit en zoveel meer. Het maakt nieuwsgierig en stemt bescheiden.

WELKE HISTORISCHE ROMAN MAAKTE DE MEESTE INDRUK OP U?

Als jongetje las ik met rode oortjes dikke boeken over de Iberische en Nederlandse ontdekkingsreizigers en zeehelden. Misschien dat toen mijn interesse voor de geschiedenis van 'ontmoetingen' tussen de continenten werd gevormd. Zo las ik op mijn twintigste Honderd jaar eenzaamheid van Gabriel García Márquez, een bizarre roman die me naar de Latijns-Amerikaanse geschiedenis voerde.

HOE VINDT U DAT GESCHIEDENISONDERWIJS AAN EEN MIDDELBARE SCHOOL MOET WORDEN GEDOCEERD?

Met respect voor feiten, processen en verschuivende perspectieven. Met ruimte en aandacht voor Nederland, maar in een veel bredere globale context, inclusief de (post-)koloniale geschiedenis. En in beslist méér lesuren dan nu het geval is. Omdat verantwoord geschiedenisonderwijs kennis moet bijbrengen en de blik moet verruimen – en dat alles bedoeld voor álle leerlingen, en niet gepropt in een paar uurtjes.

DENKT U DAT DE HISTORISCHE CANON NUT HEEFT VOOR HET GESCHIEDENISONDERWIJS?

Jazeker. Natuurlijk worden er keuzes gemaakt die ook anders kunnen, en die over tien jaar ook weer anders zullen uitpakken. Maar minimaal dwingt de vaststelling van een canon tot het overdenken en expliciteren van keuzes die anders impliciet blijven.

'Als je je verdiept in een bepaalde tijd en de mensen die toen leefden, ga je je vanzelf inleven in hun wereld en de keuzes en dilemma's waarvoor zij stonden'

WAT IS UW MEEST DIERBARE BEZIT DAT OOK HISTORISCHE WAARDE HEEFT?

Van grote symbolische waarde voor mij is de Statenbijbel die ik van mijn familie aan moederszijde erfde.

WAT IS VOOR U EEN BELANGRIJKE LIEU DE MÉMOIRE?

Oorlogs- en bevrijdingsmonumenten. Van het Nationaal Monument op de Dam en het Nationaal Monument slavernijverleden tot het Indisch Monument in Den Haag. ■

OBJECTIEF LESGEVEN KAN

Multiperspectiviteit biedt oplossing bij politiek gevoelige kwesties

Wanneer wordt een volkerenmoord officieel bestempeld als genocide?

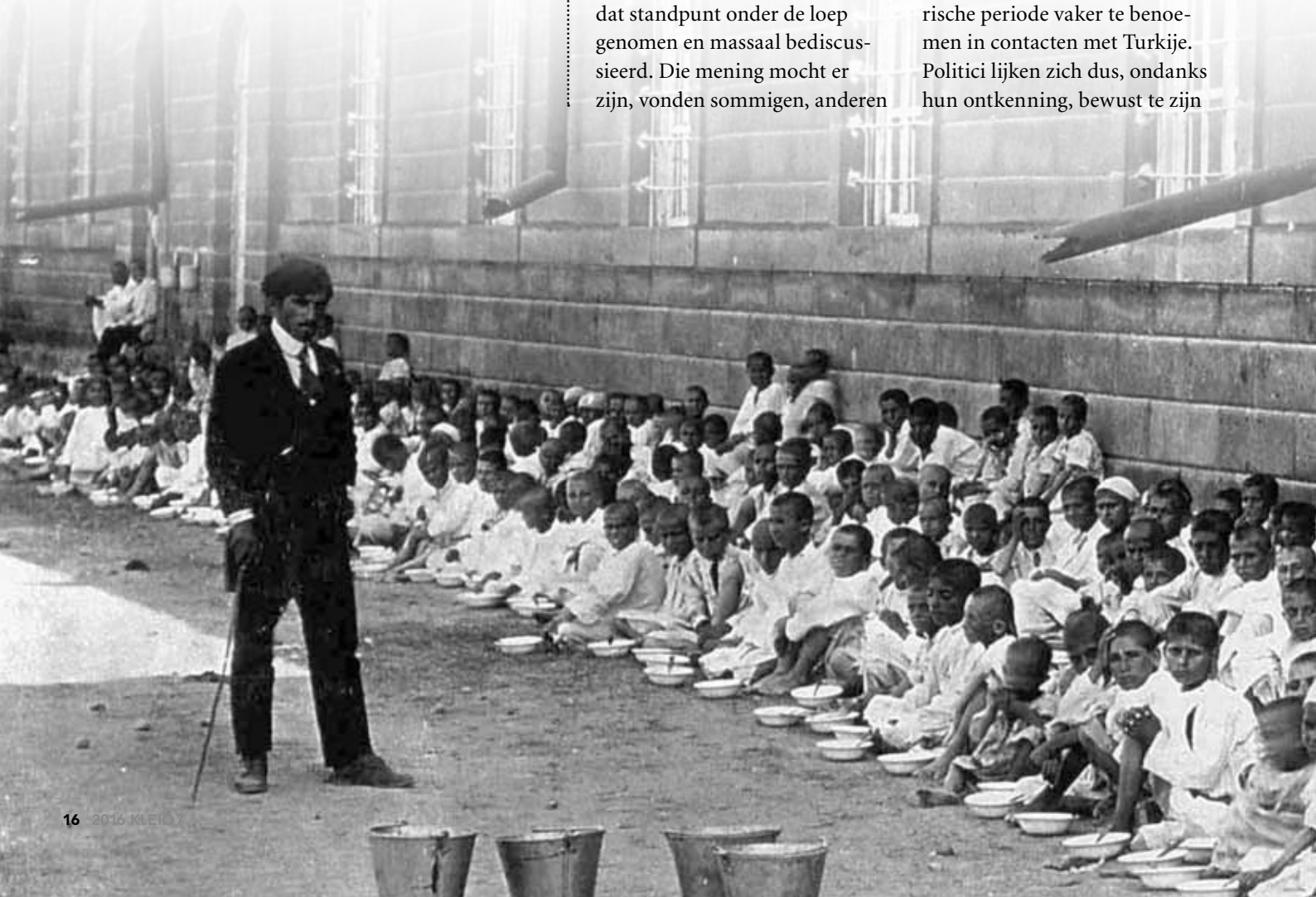
In 1948 bepaalden de Verenigde Naties een definitie voor het internationaal strafrecht. Maar de definitie ligt nog steeds onder vuur en blijft tot op de dag van vandaag politiek beladen. Hoe vallen de politiek gevoelige kwesties van de geschiedenis te rijmen met het streven er objectief over te onderwijzen?

De definitie van genocide is nog steeds omstreden. Dat blijkt onder meer uit het feit dat de massamoorden onder Stalin en Mao niet onder het begrip vallen, ondanks de miljoenen slachtoffers. Niet alleen het begrip genocide is omstreden, ook de gebeurtenissen die erkend zijn als genocide, liggen gevoelig en dienen als speelbal van politieke opinies en bewegingen.

ARMEENSE KWESTIE

De afgelopen tijd was de Armeense genocide van 1915 weer regelmatig in het nieuws. Een nieuwe pro-Turkse partij sprak zich fel uit tegen de Nederlandse houding ten opzichte van de 'Armeense kwestie'. In de Tweede Kamer, de kranten en in televisieprogramma's werd dat standpunt onder de loep genomen en massaal bediscussieerd. Die mening mocht er zijn, vonden sommigen, anderen

vonden het onacceptabel om de erkenning van een genocide in twijfel te trekken. Een zwijgende meerderheid zal zich hebben afgevraagd hoe dat ook alweer zat, de Nederlandse erkenning van de Armeense genocide. Officieel wordt de situatie in de Kamer nog besproken als 'de kwestie van de Armeense genocide'. In juni 2016 verklaarde Duitsland de Armeense kwestie te erkennen als 'genocide'. Vicepremier Lode-wijk Asscher reageerde op deze gebeurtenis met: 'Nederland gaat dat voorlopig niet doen.' In het verleden werden meerdere moties ingediend voor de erkenning van de genocide, die steeds werden afgewezen. Dit maakt dat Nederland officieel de genocide niet erkent, al werd er in 2004 wel een Kamermotie aangenomen waarin werd gevraagd deze historische periode vaker te benoemen in contacten met Turkije. Politici lijken zich dus, ondanks hun ontkenning, bewust te zijn

van de ernst van deze gebeurtenissen. Zo werd een Nederlandse ambassadeur dit jaar naar de herdenking van de genocide in Armenië gestuurd. Het is echter nog ondenkbaar om te zeggen: 'De Armeense kwestie, dat was een genocide.' Het staat in schril contrast met de wetenschappelijke consensus: historici zijn het er wereldwijd over eens dat de Armeense genocide daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, en het enige tegengeluid lijkt van Turkse academici te komen.

KOLONIALE GESCHIEDENIS

Ook het debat over de Nederlandse koloniale geschiedenis wordt om de zoveel tijd weer aangewakkerd in de media. Vermoedelijk is het bekendste voorbeeld de jaarlijks terugkerende discussie over Zwarte Piet. De tegenstanders van Zwarte Piet menen dat het figuur een stereotype slaaf is – een Afrikaan met gouden oorbellen en rode lippen in dienst van een blanke man. Een restant van het koloniale denken in Nederland. De felle voorstanders van Zwarte

Piet vinden dat de 'typisch Nederlandse traditie' prioriteit heeft boven zich gediscrimineerd voelende minderheden, dat het allemaal aanstellerij is en dat Piet uiteindelijk bekendstaat als 'kindervriend'. Op het koloniale argument gaan de voorstanders nooit uitgebreid in, wat niet verrassend is, want hoeveel Nederlanders weten nou het fijne van de koloniale geschiedenis? Als de gebeurtenissen die plaatsvonden in voormalige kolonies verplichte kost waren op middelbare scholen had iedereen het discriminatieverwijt beslist begrepen.

Deze discussie is een voorbeeld van het gebrek aan kennis en inlevingsvermogen van veel Nederlanders. Het gaat regelmatig gepaard met een nationalistisch sentiment. Dezelfde verdedigende houding leren scholieren tijdens de geschiedenis- en maatschappijlessen op de middelbare school. Het is dan ook niet verrassend als volgende generaties dezelfde ruzies blijven voeren over discriminatie – ook zij zullen waarschijnlijk vast blijven houden aan hun eigen kennis.

In een goede geschiedenisles zouden politieke opinies over de grote fouten van de geschiedenis gescheiden moeten worden van de harde feiten. Wanneer leerlingen en studenten feiten gaan verwarren met populaire opinies, zijn ze niet in staat zich te verplaatsen in verschillende perspectieven. Eenzijdig denken

'IN EEN GOEDE GESCHIEDENISLES Zouden POLITIEKE OPINIES OVER DE GROTE FOUTEN VAN DE GESCHIEDENIS GESCHIEDEN MOETEN WORDEN VAN DE HARDE FEITEN'

over het verleden, op een manier waarop het vaderland altijd goed uit de verf komt, zorgt ervoor dat de ernst van gebeurtenissen over het hoofd wordt gezien, of dat bepaalde moreel onjuiste situaties worden goedgekeurd. De geschiedenis alleen uitleggen op een vaderlandslievende manier zorgt voor stimulering van nationalistische sentimenten. En dat nationalisme wordt vervolgens weer de voedingsbodem van nieuwe onenigheden en conflicten tussen verschillende groepen mensen. ►

Nora Gosselink
studeert geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is stagiaire bij het NIOD en Holocaust Memorial Day.

Armeense vluchtelingen in Malatya. De foto stond in de *Washington Times* van 29 september 1918 bij een ooggetuigenverslag van een christelijk Armeens meisje dat de genocide ontvluchtte. Het bijschrift in de krant luidt: 'Armenian refugees in the streets of Malatia, waiting to be taken into the deserts beyond the town. Nearly all were killed.'

Rechts: De Nederlandse vlag wordt gehesen in Indië. Foto: Beeldbank WO2, NIOD. Onder: Op de Wereldtentoonstelling in 1883 in Amsterdam worden Surinamers 'tentoongesteld' op het Museumplein. Op de foto is Johannes Kodjo te zien met op de achtergrond de bezoekers. Foto: Tropenmuseum.

BURGERSCHAPSFUNCTIE

Het is lastig een patriottistische visie op de geschiedschrijving te verbannen uit de geschiedenislessen. Het vak geschiedenis op de middelbare school dient immers volgens overheidsbeleid 'leerlingen op te leiden tot goed staatsburger'. In de praktijk houdt dat in dat de focus ligt op thema's als de Gouden Eeuw, de verlichting en de Koude Oorlog, om Nederland en het Westen in het algemeen te profileren als rationeel, vreedzaam en goedgezend. Hiernaast zijn er ook onderwerpen waar expliciet minder aandacht aan wordt besteed (in vergelijking met de populaire onderwerpen binnen de academische geschiedschrijving), waaronder kolonialisme, bezettingen van Nederland, economisch minder voorspoedige tijden en de (negatieve) rol van Nederland in oorlogen. De docent zit nu eenmaal vast aan zijn handboek en het eindexa-

menprogramma. Deze materie kan niet tegengesproken worden, omdat het verplicht moet worden getoetst.

Ondertussen komt er juist steeds meer druk te staan op deze vaderlandsminnende manier van geschiedenis doceren. Dit wordt veroorzaakt door de populariteit van postmodernistische ideeën binnen de academische geschiedwetenschap, die pleiten voor een meer relativistische benadering van historische gegevens. Ook praktische veranderingen zetten het populaire, pro-Nederlandse perspectief onder druk. Doordat er steeds meer leerlingen van verschillende nationaliteiten plaatsnemen in hetzelfde klaslokaal, botst het Nederlandse perspectief met eigen ervaringen en familie verhalen. Een klas met veel leerlingen van niet-Nederlandse afkomst zal niet overtuigd worden van een Gouden Eeuw-mentaliteit waarin Nederland en West-Europa nog steeds als middelpunt van de wereld worden beschouwd.

MULTIPERSPECTIVITEIT

Een compromis tussen het perspectief dat verplicht aangehouden moet worden in de geschiedenisles en andere geluiden is multiperspectiviteit. Door gevoelige onderwerpen vanuit meerdere hoeken te belichten is er ook ruimte voor meer zienswijzen, zonder dat daar politieke standpunten aan te pas hoeven te komen. Door alleen al onderbelichte perspectieven aan te kaarten ('Hoe beleefden Duitse soldaten de Tweede Wereldoorlog?', 'Hoe leeft de Armeense gemeenschap nu in Europa?' of 'Hoe was het eigenlijk om te leven in de Sovjet-Unie?') krijgt de geschiedenis die normaal omstreden is een menselijke en begrijpelijke kant. Dit effect is te bereiken door te kijken naar hoe verschillende mensen met

verschillende achtergronden oorlogen hebben beleefd, de klas te laten nadenken over de invloed van hun achtergrond op hun beeld van de geschiedenis en neutraliteit na te streven in het gebruik van terminologie. Multiperspectiviteit is niet alleen belangrijk omdat het een volledig beeld van de geschiedenis geeft, maar ook omdat het geen politieke sentimenten stimuleert. Het herdenken en leren van oorlogen en genocides zou niet politiek getint moeten zijn, maar vanuit een universeel morele standaard moeten worden bekeken. Het NIOD, de organisator van *Holocaust Memorial Day* die ieder jaar plaatsvindt op 27 januari (de dag dat Auschwitz werd bevrijd), heeft er daarom voor gekozen aan de slag te gaan met multiperspectiviteit. Het lesmateriaal en de activiteiten rondom Holocaust Memorial Day hebben in 2017 het thema 'Over de grens'. 'Over de grens' schenkt aandacht aan de oorlogservaringen van buiten Nederland, maar laat leerlingen ook nadenken over morele grenzen. Dit gebeurt aan de hand van het verleden en door een blik te werpen op het heden; welke rol speelt discriminatie in een moderne samenleving en tot welke situaties heeft dit geleid in het verleden? Meer informatie: www.holocaust-memorial-day.nl. ■

BRONNEN

- *Wet internationale misdrijven*, Art. 3. (Strafbaarstelling genocide).
- 'Hoe zat het ook alweer? De Armeense genocide nog eens uitgelegd' door Sam de Voogt in: *NRC handelsblad* (24 april 2015).
- 'Waarom Nederland niet van plan is Armeense genocide te erkennen' door Emile Kossen in: *Elsevier* (4 juni 2016).

3^e NATIONAAL GESCHIEDENIS- ONDERWIJSCONGRES

BURGERSCHAPSVORMING

ACTUEEL EN RELEVANT DOOR HET GESCHIEDENISONDERWIJS

DATUM: 10 maart 2017

PLAATS: Oude zaal Tweede
Kamer en bij ProDemos,
Den Haag

OCHTENDPROGRAMMA

- Aanbieding *Bij de Tijd* deel 2, koers voor de toekomst van het geschiedenisonderwijs
- Lezing Siep Stuurman: *Burgerschap als historisch begrip*
- Lezing Jan Drentje: *Naar een nieuwe leerlijn burgerschap en staatsinrichting*

MIDDAGPROGRAMMA

Uitwerking van het thema in tien workshops

- Burger of onderdaan (*Arie Wilschut, HvA*)
- Geschiedenis als bron van conflict in de klas (*Hellen Janssen en Daniel Suitela, Zwijsen College Veghel*)
- Burgerschapsvorming in de superdiverse stad (*Paul van de Laar, EUR*)
- Burgerschap en emancipatie van minderheidsgroepen (*Gijsbert Oonk, EUR*)
- Internationalisering in het onderwijs (*Jonathan Even Zohar, Euroclio*)
- Instrument voor schoolontwikkeling burgerschap en geschiedenis (*Jeroen Bron, SLO*)
- Burgerschap bij geschiedenis en andere maatschappijvakken (*Pieter de Bruijn, OU*)
- Burgerschap in geschiedenis, een good practise (*ProDemos*)
- Burgerschap en nationaliteit of Statebuilding (*Paul van Meenen, Onderwijswoordvoerder D66*)
- Rondleiding Tweede Kamer en Binnenhof (*ProDemos*)

TIP: Maak gebruik van het nascholingsbudget van je school!

Alle deelnemers ontvangen een nascholingscertificaat t.b.v. het Lerarenregister.

RIPHAGEN: PROFITEUR EN PARASIET

Genadeloze Jodenjager bleek even gehaaid als charismatisch

De film *Riphagen* verhaalt over oorlogsmisdadiger Dries Riphagen. Al in de jaren dertig speelt deze profiteur een rol in de Amsterdamse onderwereld. Tijdens de oorlog jaagt hij op Joden. Hij wint hun vertrouwen, neemt hun bezittingen zogenaamd in bewaring en verraadt ze vervolgens aan de Sicherheitsdienst om het koppelgeld te kunnen innen. Ondanks het briljante spel van Jeroen van Koningsbrugge stelt de film teleur.

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

Riphagen is gebaseerd op het boek van Bart Middelburg en René ter Steege over de rol van Riphagen tijdens de oorlog. Dries Riphagen weet met zijn charme beide partijen voor zich in te nemen: Joden vertrouwen hem en geven hem al hun geld en juwelen en de Duitse Sicherheitsdienst vertrouwt erop dat hij zijn werk goed doet.

BUITENLANDSE KLUIS

Laat op de avond bellen Riphagen en een collega aan bij een adres in Amsterdam. Ze onderzoeken of de bewoners onderdak verschaffen aan Joden. Dit wordt stellig ontkend. Riphagen loopt de trap op terwijl hij klopt op de planken aan de wand. Hij is al bijna boven als hij opeens

een verschil in klank hoort. Hij verwijdt de plank en ziet een vrouw die direct ineenkrimpt als het licht op haar valt. Riphagen vraagt of ze bezittingen heeft. De vrouw beweert van niet. Riphagen ontdekt vervolgens dat ze diamanten heeft, ze zijn verstopt in haar haar. 'Ik denk dat ik u wel kan helpen, maar dan moeten we elkaar wel kunnen vertrouwen,' zegt Riphagen terwijl hij taxeert of ze inderdaad bereid is mee te werken aan zijn snode plan.

Het lukt Riphagen de vrouw zo ver te krijgen al haar waardevolle spullen aan hem af te staan. Hij geeft een klein deel aan de SD, anders zou het wel erg opvallen, de rest stopt hij in een buitenlandse kluis. Na de oorlog zou hij

het weer teruggeven, zo verzekert hij de vrouw.

Riphagen vraagt vervolgens of de vrouw meer mensen kent die hulp nodig hebben. Alle Joodse mensen die ze kent, brengt ze met Riphagen in contact. Hij geeft daarna aan dat hij haar naar België zal smokkelen en vandaar verder naar veilig gebied. Op het moment dat de vrouw klaarstaat met haar koffer, blijkt dat ze verraden is. Als de mannen van de SD laten weten dat ze haar naam van Riphagen hebben gekregen, pleegt de vrouw voor hun ogen zelfmoord. Op deze manier joeg Riphagen zo'n tweehonderd Joden de dood in.

VERZETSMAN

De film brengt de werkwijze van Riphagen in beeld, maar niet alles wat getoond wordt, is waarheidsgetrouw. Zo krijgt de vriendin van Riphagen, Greetje, uiteindelijk door dat hij liegt. In werkelijkheid wist zij lange tijd niet wat Riphagens rol tijdens de oorlog precies inhield. Ook zoomt de film in op de strijd tussen Riphagen en verzetsman Jan van Liempt, maar deze Van Liempt heeft niet echt bestaan. Hij is aan het scenario toegevoegd om het verhaal spannender te maken. Als je van tevoren al weet dat

Rechterpagina:
Een politiefoto van
Dries Riphagen. Wel-
licht genomen na zijn
arrestatie in 1945.
Hiernaast: Scène uit
de film.

Riphagen na de oorlog Nederland weet te ontvluchten, dan is het dus al meteen duidelijk dat Van Liempt de onderlinge strijd niet zal winnen. Daar komt nog bij dat hij veel jonger is dan Riphagen en ook een stuk minder gehaaid. De vraag is dan ook of de toevoeging van dit personage een goede zet is. De verzetsgroep waartoe Van Liempt in de film behoort, heeft overigens wel echt bestaan, het gaat om de groep rondom Gerrit van der Veen. Wanneer deze groep verzetsmensen uit de gevangenis probeert te bevrijden wordt Van der Veen opgepakt terwijl Riphagen toekijkt.

In werkelijkheid weet Van der Veen nog te ontkomen, waarna hij later toch wordt opgepakt. Iets eerder is in de film getoond dat de verzetsgroep viert dat het gelukt is om duizenden persoonsbewijzen uit de landsdrukkerij in Den Haag te stelen. Er duikt daarbij opeens een nieuwe koerierster op. Niemand kent haar, maar ze mag direct mee naar binnen en ontmoet veel leden van de groep. De kijker heeft vlak daarvoor gezien dat zij door Riphagen is bewerkt en mee moet werken. Het is onwaarschijnlijk dat een vreemde direct toegang tot het hoofdkwartier van een verzetsgroep krijgt.

VERZETSBEWEGINGEN

Na de oorlog weet Riphagen te vluchten. Voordat dat gebeurt, lukt het hem diverse verzetsgroepen tegen elkaar uit te spelen. Riphagen beschikt namelijk over zeer veel gevoelige informatie en elke verzetsgroep probeert in kaart te brengen wat de precieze rol van collaborateurs is geweest. Een linkse verzetsgroep helpt hem de grens over, waarna hij uiteindelijk in Argentinië belandt en zelfs in de kringen rondom Juan Perón weet door te dringen.

Een suggestie voor in de klas: laat een paar scènes van de film zien en ga op basis daarvan het gesprek met de leerlingen aan (zie de scènes in het kader). Ook kunt u naar aanleiding van deze film de leerlingen laten uitzoeken hoe het verzet in elkaar zat. Welke verzetsbewegingen waren er? Daarnaast kan gekeken worden naar de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog – na de bevrijding was de ellende niet ineens voorbij. Wie werden er gestraft? Welke straf kregen zij? Hoe bepaal je eigenlijk hoe verantwoordelijk iemand is geweest voor zijn daden? *Riphagen* is dus zeker bruikbaar in de geschiedenis; de periode na de oorlog had alleen best ingekort kunnen worden, want op dat punt verliest de film veel vaart. ■

SCÈNES

- De beginscène van de film. Riphagen en een collega ontdekken een Joodse onderduikster. Het toont dat ook Nederlanders op pad gingen om Joden op te sporen, om het zogeheten koppel te innen.
- De gebeurtenissen op 5 september 1944, later Dolle Dinsdag genoemd. In deze scènes zien we hoe de SD probeert zo veel mogelijk documenten te verbranden. Ook zien we het vertrek van diverse hoge nazi's richting Duitsland. Naar aanleiding hiervan kan besproken worden waarom de Duitsers dachten dat de bevrijding van Nederland nabij was en waarom dit uiteindelijk toch niet zo bleek te zijn.
- De scène waarbij een Joodse vrouw moet kiezen: op transport of andere mensen verraden aan de bezetter. Later is te zien dat deze vrouw anderen in de val laat lopen. Een klassengesprek is denkbaar over de dilemma's waar mensen in de oorlog voor stonden.
- Scènes met betrekking tot het verzet. Diverse verzetsgroepen proberen na de capitulatie de situatie in Nederland beheersbaar te houden. Tevens proberen zij zoveel mogelijk collaborateurs bestraft te krijgen. Duidelijk wordt dat 'het verzet' niet bestaat, maar dat het om diverse groepen ging.

RIPHAGEN. 130 minuten. **Regie:** Pieter Kuijpers.
Acteurs: Jeroen van Koningsbrugge (Dries Riphagen), Kay Greidanus (Jan van Liempt), Lisa Zweerman (Greetje Riphagen), Anna Raadsveld (Betje Wery) e.a.

WIR SIND DIE MOORSOLDATEN

Zirkus Konzentrations als vroeg verzet tegen het totalitaire regime van de nazi's

Als de zoveelste biografie over hem verschijnt, ben je bijna geneigd te denken: *Er ist wieder da*. Het is onmogelijk Hitler uit de geschiedenis weg te denken. Omdat de afloop zo vooraan in het collectief geheugen zit, krijgt de beschrijving van zijn opkomst bijna iets finalistisch. Het lied *Wir sind die Moorsoldaten* toont aan dat de macht van de nazi's in de beginperiode geen vanzelfsprekendheid was.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

Direct na de machtsovername in maart 1933 beginnen de nazi's met de gelijkenschakeling van Duitsland. De eerste stap daarin is het creëren van een gesloten politiek systeem om tegenstanders te bestrijden en terroriseren. De sleutel is de overname van het politieapparaat. De geheime politie wordt daarvan losgekoppeld, SA- en SS-mannen worden als *Hilfspolizisten* aangesteld en (vermeende) tegenstanders van het regime preventief opgepakt en in kampen opgesloten.

BEIERS MODEL

Achteraf is het proces van gelijkenschakeling in Beieren als schoolvoorbeeld gaan gelden. Op 9 maart 1933 benoemt de NSDAP-rijksminister Wilhelm Frick de nazigeneraal-luitenant b.d. Franz Ritter von Epp als rijkscommissaris in Beieren. De zittende commissaris Heinrich Held zou met zijn regering niet in staat zijn de openbare orde te handhaven en kan daarmee de veiligheid van de bevolking niet garanderen. Het bewijs daarvoor zijn rumoerige protesten in de voorgaande weken in München die meerdere keren uit de hand lopen. De nazi's geven er de communisten en paramilitaire nationalistische splinterpartijen de schuld van, terwijl het in werkelijkheid SA'ers en SS'ers zijn die vooropgaan bij de rellen.

De eerste maatregel die Von Epp neemt, is de benoeming van Adolf Wagner (NSDAP-*Gauleiter* van Oberbayern) tot hoofdcommissaris op het Beierse ministerie van Binnenlandse Zaken, Reinhard Heydrich tot hoofd van de Politieke Politie (belast met de opsporing en vervolging van politieke delicten) en Heinrich Himmler tot hoofdcommissaris van de politie in München.

Wagner schuift Himmler binnen drie weken zoveel

bevoegdheden toe dat het hoofd van de SS begin april al volledige controle over het politieapparaat in Beieren heeft. Himmler is niet alleen hoofd van de *Hilfspolizei*, maar ook verantwoordelijk voor de *Schutzhaftgefangenen*. Leden van de SA en SS kunnen hierdoor naar willekeur mensen oppakken waarvan zij de indruk hebben dat ze ongewenst of staatsgevaarlijk zijn. Al op 12 maart is er een groot-schalige actie waarbij ruim tweehonderd mensen opgepakt worden, voornamelijk communisten. Voor deze categorie gevangenen wordt het terrein van een voormalige poederfabriek in Dachau als kamp ingericht waar vijfduizend mensen opgesloten kunnen worden. De eerste maand is de leiding over het kamp nog in handen van de *Schutzpolizei* van München, maar een order van Himmler van 2 april maakt daar een einde aan en bepaalt dat het toezicht aan de SS dient te worden overgedragen. Bij de overdracht op 11 april stormen de SS'ers het kamp binnen en gaan zij als razenden tekeer, waarbij er vier Joodse gevangenen omkomen.

Melodie en tekst
van *Wir sind die
Moorsoldaten*. Het
lied is te beluiste-
ren op YouTube,
bijvoorbeeld via
[https://youtu.be/
j2-hTltnpuU](https://youtu.be/j2-hTltnpuU).

TERREURSYSTEEM

Deze geweldsuitbarsting blijft niet onopgemerkt en Himmler moet zich op last van openbaar aanklager Wintersberger verantwoorden. Die eist het vertrek van kampcommandant Hilmar Wäckerle. Himmler geeft toe en stelt een opvolger aan: Theodor Eicke. Deze oud-militair, NSDAP-lid sinds 1928, heeft het slechts tot een onbeduidend baantje bij IG Farben geschopt en heeft enkele jaren in tuchthuizen doorgebracht waar hij met steun van Himmler uit ontslagen is. Als de positie in Dachau vrijkomt, denkt Himmler aan Eicke: een man die zijn bestaan aan hem heeft te danken.

In Dachau bedenkt Eicke een gesloten terreursysteem door het opstellen van de *Discipline- en strafverordeningen*. Allereerst wordt het kampterrein geïsoleerd en de gevangenen tewerkgesteld. Bovendien wordt er een scheiding tussen kampbewakers en commando aangebracht, waarbij het recht gevangenen te doden bij de kampleiding komt te liggen. Daarnaast komt er een speciale beschrijving van vaste overtredingen en sancties die een einde aan willekeur van geweld tegen gevangenen zouden moeten maken en het standrecht vervangen. Op de lijst met vaste overtredingen gaat het om vormen van muiterij, ophitsing of politiek getinte aanvallen op de nazi's. De straf is telkens dood door ophanging of executie, al worden de moorden meestal geregistreerd als 'zelfmoord' of 'gestorven tijdens vluchtpoging'. Vanwege de geïsoleerde ligging en op papier duidelijke regels, is het voor de onafhankelijke juridische instanties praktisch onmogelijk hiertegen op te treden.

Het Beierse model bevalt Himmler; hij past het ook in andere *Ländern* toe. Door hoge SS-rangen uit te delen, onwelgevallige aanklagers of rechters te intimideren, benoemingsprocedures te manipuleren, persoonlijke afhankelijkheid te creëren en bondgenootschappen tegen de SA te smeden, lukt het Himmler om in rap tempo het complete politieapparaat gelijk te schakelen. Alleen in Pruisen verloopt het stroef. Er is een ingewikkelde, wijdverbreide machtsstrijd gaande tussen allerlei groepen en facties die een rol willen spelen in het nieuw op te tuigen systeem van repressie.

Doorslaggevend in die machtsstrijd is de wisseling van de wacht in de Emslandkampen. Tussen Winschoten en Coevorden liggen vlak over de grens, over een lengte van tachtig kilometer verspreid, vijftien werkkampen uit de Tweede Wereldoorlog. Het zijn de Emslandkampen waarvan de eerste drie, Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum, in de zomer van 1933 worden gebouwd en vanaf juli al vierduizend gevangenen tellen. Aanvankelijk doen SA'ers van de hulppolitie dienst als

kampbewakers, maar al snel blijkt dat zij hiervoor ongeschikt zijn en worden ze door lokale SS'ers vervangen. Dat is een misrekening: ook deze kampbewakers zijn ongedisciplineerd en jagen de omwonenden van het kamp de stuipen op het lijf. Dit geeft Himmler de gelegenheid zijn Beierse model te opperen en de opsporing en vervolging van politieke tegenstanders uit handen van de Pruisische *Politische Polizei* en lokale SS te nemen en over te dragen aan de landelijke instanties. In 1934 komen de Emslandkampen zodoende onder bevel van het rijksministerie van Justitie. Behalve Esterwegen, dat blijft onderdeel van de SS en neemt het door Eicke ontwikkelde kamp- en strafsysteem uit Dachau over.

DER ROTE HUND

In dat eerste jaar zitten in de drie kampen voornamelijk communisten en sociaaldemocraten, aangevuld met intellectuelen, kunstenaars, jehova's en een nog klein groepje Joden. Wolfgang Langhoff (1901-1966) is een van de gevangenen in Börgermoor. Langhoff is een redelijk bekende toneelspeler en actief lid van de *Kommunistische Partei Deutschlands*. Hij schrijft maatschappijkritische

Heinrich Himmler met officieren van de Waffen-SS, rechts achter Himmler staat Theodor Eicke. Foto: Wisniewski, Bundesarchiv.

Gedenksteen bij voormalig kamp Börgermoor, bij Surwold in Emsland, Duitsland. De tekst op de steen is een fragment uit *Wir sind die Moorsoldaten*. Foto: Lütke Willms.

stukken en draagt op partijbijeenkomsten onder groot enthousiasme revolutionaire poëzie voor. Direct na de Rijksdagbrand arresteren de nazi's *der rote Hund* Langhoff en veroordelen hem tot dertien maanden gevangenisstraf, waarvan hij het eerste deel in Börgermoor doorbrengt.

Na zijn vrijlating in de zomer van 1934 weet hij net voor het sluiten van de grenzen Zwitserland te bereiken waar hij tot het einde van de oorlog als regisseur blijft werken. Bovendien brengt hij een boek uit over zijn kampervaringen met als titel *Die Moorsoldaten*. Twee gebeurtenissen spelen hierin een belangrijke rol. Ten eerste 'de nacht van de lange latten' waarin SS'ers gewapend met latten met spijkers erin het kamp doorzoeken naar gestolen tabak – het toont de wreedheid en willekeur van de SS'ers tegenover de volledige afhankelijkheid en machteloosheid van de gevangenen. En ten tweede *Zirkus Konzentrazani*, de bijzondere vorm van verzet door de gevangenen. In de weken na 'de nacht van de lange latten' zoeken de gevangenen naar een manier waarop zij kunnen laten zien dat hun moreel niet door de SS gebroken kan worden.

'GEVANGENEN ZOEKEN NAAR EEN MANIER WAAROP ZIJ KUNNEN LATEN ZIEN DAT HUN MOREEL NIET DOOR DE SS GEBROKEN KAN WORDEN'

Iets waarmee zij kunnen aantonen dat zij ondanks het fysieke geweld, geestelijk niet aangetast zijn – het wordt *Zirkus Konzentrazani*.

In Börgermoor verblijven voldoende artiesten die hun kunsten ook in de barakken kunnen vertonen – het kan dan minder snel als een directe aanval op de SS'ers gezien worden. Aldus ontstaat het idee van een circusvoorstelling met acrobaten, clowns,

muzikanten, zangers en conferenciers. Slotstuk en hoogtepunt van de voorstelling is het door Langhoff geschreven lied *Wir sind die Moorsoldaten*. In zijn boek *Gevangen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen* heeft Pieter Albers de oorspronkelijke Duitse tekst en Nederlandse vertaling opgenomen. Over de voorstelling *Zirkus Konzentrazani* geeft hij de woorden van Rudi Goguel weer die de muziek heeft geschreven voor *Wir sind die Moorsoldaten*: 'Al bij de eerste coupletten merkte ik de enorme uitstraling van het lied op. Bij het tweede couplet begonnen de duizend gevangenen het refrein mee te neuriën en van couplet tot couplet werd het refrein steeds krachtiger. Bij het laatste couplet zongen zelfs de SS-bewakers eensgezind mee, alsof ook zij zich als moorsoldaten aangesproken voelden. Bij de laatste woorden *dann ziehen die Moorsoldaten nicht mehr mit dem Spaten ins Moor* staken de zangers hun schoppen in het zand en marcheerden de arena uit, de schoppen achterlatend, die nu, zoals ze roerloos rechtop in het zand stonden, op de toeschouwers als kruisen op een graf inwerkten.'

Na de voorstelling komen SS'ers naar de gevangenbarakken om te vragen of het lied overgeschreven kan worden. Hoewel het twee dagen later al door de kampcommandant verboden wordt, klinkt het in de omgeving nog regelmatig. Vaak op bevel van de bewakers die buiten het prikkeldraad de baas zijn. Al snel verspreidt het lied zich. Zo wordt het opgepikt door socialistische en communistische verzetsgroepen in de Spaanse Burgeroorlog en door Franse verzetslieden. Later klinkt de melodie op demonstraties tegen de Vietnamoorlog.

PLAYBACKEN

Duitse wetenschappers beschouwden gebeurtenissen als *Zirkus Konzentrazani* lange tijd niet als werkelijke verzetsdaden. In de Bondsrepubliek ging de meeste aandacht in de eerste decennia na de oorlog vooral uit naar de acties door de conservatieve elites. Het bekendste voorbeeld daarvan is de mislukte operatie *Walküre* met de aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Oost-Duitse historici hadden vooral oog voor de illegale daden van de communisten en socialisten. Pas vanaf de jaren zestig en zeventig kwam er meer aandacht voor het zogenaamde spontane of kleine verzet; muziek maken en liedjes zingen hoorden daar ook bij. Zeker als dat in een concentratiekamp gebeurde: het was dan immers een uiting van verzet tegen de geestelijke vernietiging die het kamp probeerde te realiseren. Nu had muziek in concentratiekampen zowel een formele als informele functie. Aan de ene kant zette de SS muziek in om vaste onderdelen in het

kamp te begeleiden. Zo moest bij het appel een gevangenenorkest Duitse marsmuziek spelen, bij strafuitvoeringen werden de toeschouwers gedwongen Duitsland-minnende liederen te zingen en tijdens de dwangarbeid verzochten de kapo's om lieflijke hymnen die het mooie buitenleven verheerlijkten.

De informele functie was die van verzet: het bieden van weerstand tegen het breken van de ziel. Zo blerden de gevangenen opzettelijk het vaste SS-repertoire vals of schreeuwerig mee en in grote groepen kon je ongemerkt playbacken. Tijdens de dagmarsen van en naar de werkvelden klonken aan het einde van de rij andere woorden of versies dan vooraan. Onbedoeld waren SS-liederen over kameraadschap en trouw protestliederen om gesneuvelde verzetslieden of vrienden mee te eren. Tot slot konden liedjes als antgift dienen tegen de fysieke aanslagen. Een refreintje als *ich kriege einen Tritt in die Nieren und fühle mich wohl* was een vorm van galgenhumor die aantoonde dat het slachtoffer de onwerkelijkheid van de extreme wreedheid die hij onderging als het ware van een afstandje bekeek. Liedjes als een cocon die de pijn tegenhield, maar ook het verdriet, de woede en

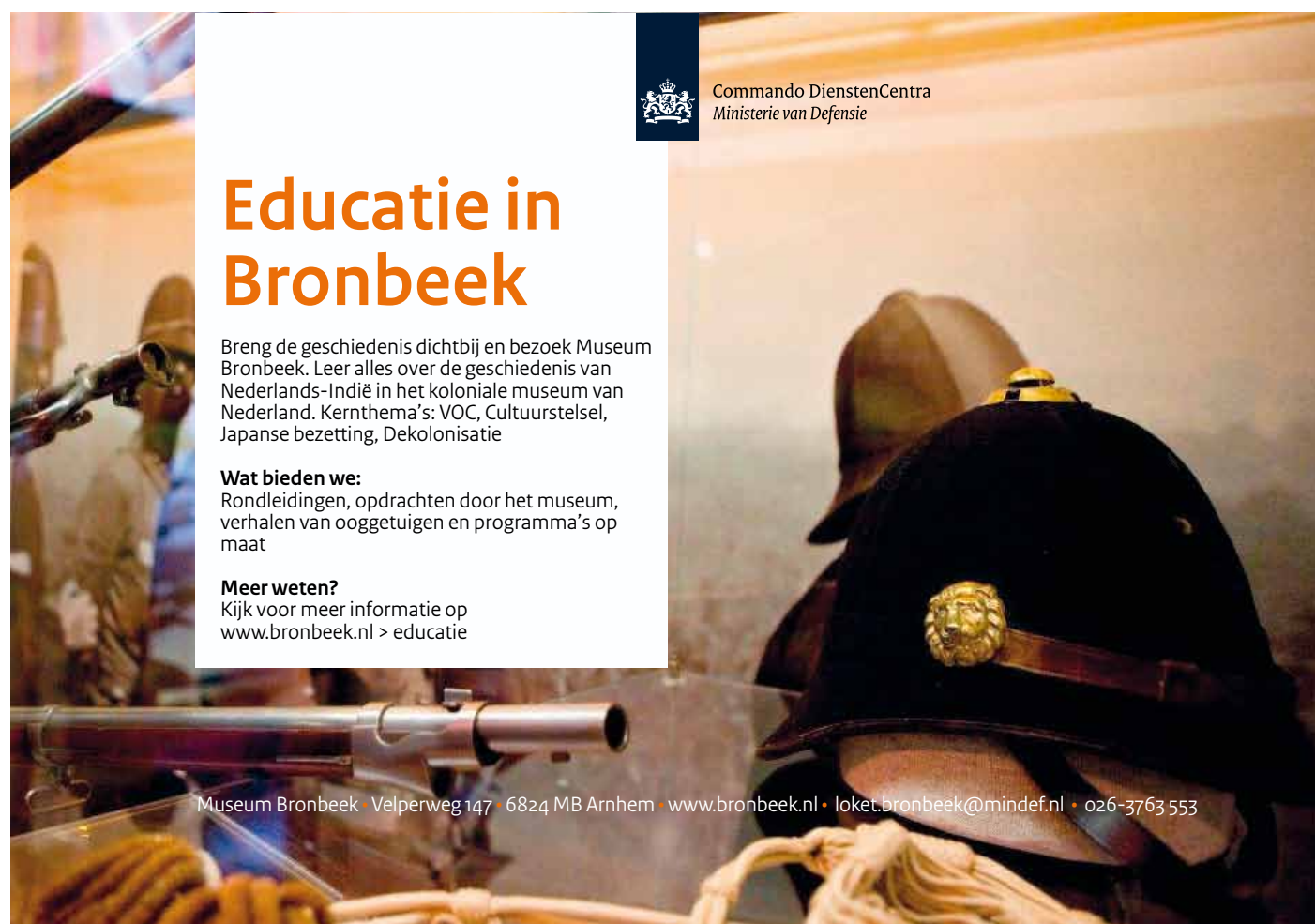
angst en de gevangenen daardoor in staat stelden bepaalde handelingen te verrichten.

In haar opstel over muziek en verzet in nazi-Duitsland haalt Gisela Probst-Effah de Poolse zanger Alex Kulisiewicz aan. Hij was er getuige van hoe de 24-jarige Aron Liebeskind gedwongen werd zijn vermoorde vrouw en zoontje van amper drie in het crematorium te verbranden. Liebeskind schreef een wiegeliedje met als repeterend refrein: *lulle, lulle ein - mein söhnchen / mein liebes söhnchen*. ■

Voor bezoek aan informatiecentrum Esterwegen zie www.gedenkstaette-esterwegen.de.

GEBRUIKTE BRONNEN

- ALBERS, P., *Gevangenen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen. 15 onbekende Duitse concentratiekampen langs de grens van Groningen en Drenthe*, Groningen, 2013.
- LONGERICH, P. *Heinrich Himmler. Biographie*, München, 2008.
- PROBST-EFFAH, G., 'Das Lied im NS-Widerstand. Ein Beitrag zur Rolle der Musik in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern' in: Christa Nauck-Börner [ed.], *Musikpädagogik zwischen Traditionen und Medienzukunft*, Laaber, 1989, p. 79-89.

 Commando DienstenCentra
Ministerie van Defensie

Educatie in Bronbeek

Breng de geschiedenis dichtbij en bezoek Museum Bronbeek. Leer alles over de geschiedenis van Nederlands-Indië in het koloniale museum van Nederland. Kernthema's: VOC, Cultuurstelsel, Japanse bezetting, Dekolonisatie

Wat bieden we:
Rondleidingen, opdrachten door het museum, verhalen van ooggetuigen en programma's op maat

Meer weten?
Kijk voor meer informatie op www.bronbeek.nl > educatie

Museum Bronbeek • Velperweg 147 • 6824 MB Arnhem • www.bronbeek.nl • loket.bronbeek@mindef.nl • 026-3763 553

ANGOLA, BRANDPUNT IN DE KOUDE OORLOG

Hoe lokaal verzet uitgroeide tot internationale strijd

Angola werd ongelukkigerwijs midden in de Koude Oorlog onafhankelijk. De onafhankelijkheidsstrijd en de daarop volgende burgeroorlog leidden tot een krachtmeting tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Bijgevolg kregen de zwakke Angolese verzetsgroepen zwaarbewapende legers, werd het regionale conflict een internationale strijd en werd Angola ruim twee decennia lang een brandpunt in de Koude Oorlog. De oorzaak van dit alles: het Europese kolonialisme.

Bart den Uyl is
redacteur van Kleio.

In *Kleio* geven we experts het woord die wat dieper in zullen gaan op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Burgeroorlog in Angola tussen MPLA en FNLA (1975)*.

Alleen de doden zijn werkelijk uitgesloten van dwangarbeid.' Zo omschreef Henrique Galvão, een hoge koloniale inspecteur, in een omvangrijk rapport over de arbeidscondities in Angola in 1949.¹ Na de officiële afschaffing van de slavernij ging het Portugese koloniale bestuur op zoek naar andere inkomsten. In het noorden van Angola ontstond een plantage-economie, gebaseerd op gedwongen arbeid. Volgens de 'inheemse wetten' van 1928 konden Angolezen een bepaalde periode per jaar worden gedwongen tegen loon te werken. Galvão rapporteerde dat bijna vijfendertig procent van de Angolese 'contractarbeiders'

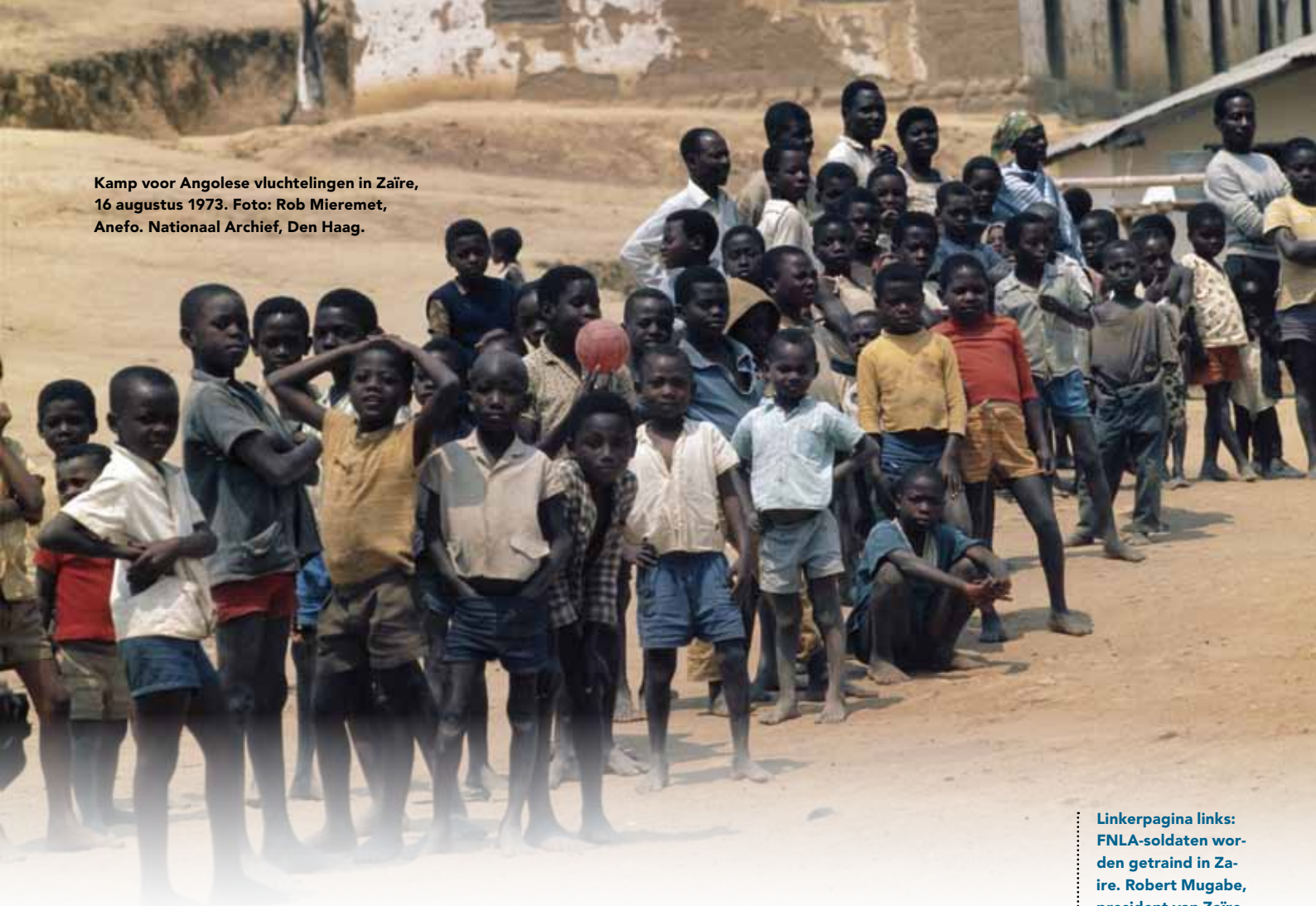
stierf tijdens de eerste twee jaar van de contractperiode. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste grootschalige opstand tegen het Portugese regime in 1961 uitbrak op de koffieplantages in Noord-Angola waar de grootste concentratie van gedwongen arbeid plaats had.

VOER VOOR VERZET

Het slavernijverleden, de uitbuiting van zwarte Angolezen en de scheve verhoudingen tussen blanke en zwarte Angolezen waren voer voor nationalistische verzetsbewegingen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam daarbij nog de morele isolatie van het Portugese fascisme. Communistische dissidenten in

Kamp voor Angolese vluchtelingen in Zaïre,
16 augustus 1973. Foto: Rob Mieremet,
Anefo. Nationaal Archief, Den Haag.

Portugal weken, uit angst voor arrestatie, uit naar de Angolese provincie. De klassenleer van Karl Marx kon daar gemakkelijk worden vertaald naar de raciale verschillen in Angola.² In 1956 werd de marxistische Volksbeweging voor de Bevrijding van Angola (MPLA) opgericht.³ De leiders van de MPLA kwamen overwegend uit geprivilegieerde gezinnen. Vaak waren zij, of hun ouders, geschoold in Europa. De verzetsbeweging had zijn machtsbasis in streken met een sterke Portugees-culturele invloed, zoals Luanda en het omliggende gebied van de Kimbundu-sprekende bevolking. Naast de MPLA was er nog een andere brede verzetsbeweging. Onder de Bakongo-bevolking van Noord-Angola bestond een streven naar een onafhankelijke staat. Daarin zouden alle Kikongo-sprekende volkeren van het prekoloniale koninkrijk Kongo moeten worden herenigd.

In Leopoldstad, de hoofdstad van Belgisch-Congo, had het Bakongo-verzet zijn hoofdkwartier gevestigd. Het rekruteerde daar opstandelingen onder de grote stroom Angolezen die de erbarmelijke omstandigheden op de plantages waren ontvlucht. In 1962 ontstond daar het Nationale Bevrijdingsfront van Angola (FNLA) uit een alliantie van Bakongo-verzetsbewegingen.⁴

OPSTAND

Nadat in 1961 de eerste grootschalige opstanden begonnen, reageerde het koloniale bestuur furieus. Het koloniale leger opende de aanval op de sloppenwijken van Luanda waarbij drieduizend burgers omkwamen. Een guerrilla-aanval op blanke nederzettingen later dat jaar werd beantwoord door een grootschalig offensief. In zes maanden van bombardementen en militaire terreur werden circa veertigduizend Angolezen ge-

dood. Nog eens tweehonderd-duizend sloegen op de vlucht. Ook ditmaal bleken de vluchtelingen uiterst vatbaar voor rekrutering voor de verzetsbewegingen. Al ver voor de onafhankelijkheid van Angola werden de verschillende verzetsgroepen bewapend en gesteund door buitenlandse machten. Na de opstanden van 1961 wist Holden Roberto, leider van het FNLA, de hulp van de Verenigde Staten achter zich te krijgen. De Amerikanen waren, niet ten onrechte, beducht voor verdere communistische invloed in Angola. Zodoende steunde de Verenigde Staten een verzetsbeweging tegen haar eigen NAVO-bondgenoot. De Amerikaanse steun aan het FNLA had een hoge prijs. De hulp van een NAVO-partner van Portugal werd door sommige leden van het FNLA met argusogen bekeken. Jonas Savimbi, een nieuweling binnen de organisatie, daagde Roberto uit ►

Linkerpagina links:
FNLA-soldaten worden getraind in Zaïre. Robert Mugabe, president van Zaïre, was een persoonlijke vriend en familielid van Holden Roberto (16 augustus 1973). Foto: Rob Mieremet, Anefo. Nationaal Archief, Den Haag. Rechts: Demonstratie in Tilburg, 3 oktober 1973. Foto: Bert Verhoeff, Anefo. Nationaal Archief, Den Haag.

¹ Bender, G.J., *Angola under the Portuguese. The Myth and the Reality*, Los Angeles, 1978, p.143.

² Cornwell, R., 'The War for Independence' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p.45.

³ MPLA is de afkorting van *Movimento Popular de Libertação de Angola*.

⁴ FNLA is de afkorting van *Frente Nacional de Libertação de Angola*.

Rechts: Europese parlementariërs ontmoeten Jonas Savimbi in Angola, 1989. Foto: Ernmuhl. Hieronder: Fidel Castro op een vuurtoren in Angola in 1995. Het gebouw werd later volledig verwoest door de burgeroorlog. Foto: Claus Bunks.

Rechts: Demonstratie voor de ambassade van Zaïre in Den Haag, tegen de interventie van Zaïre in Angola.

⁵ Cornwell, R., 'The war for independence' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p. 52.

⁶ UNITA is de afkorting van *União Nacional para a Independência Total de Angola*.

⁷ Cornwell, R., 'The War for independence' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p. 62.

⁸ SWAPO is de afkorting van *South West Africa People's Organisation*.

⁹ SAW is de afkorting van *Suid-Afrikaanse Weermag*.

¹⁰ ANC is de afkorting van *African National Congress*.

en al snel was de militaire tak van het FNLA de facto in tweeën gedeeld.⁵ Savimbi zocht hulp in het buitenland voor zijn nieuw op te richten partij en vond deze tijdens zijn bezoek aan Beijing. In 1966 werd de Nationale Unie voor de Totale Onafhankelijkheid van Angola (UNITA) opgericht met Savimbi aan het hoofd.⁶

in Afrika en koos daarbij partij voor het anti-MPLA-kamp. Na de Anjerrevolutie in Portugal verklaarde de nieuwe regering Angola te willen dekoloniseren. Vertegenwoordigers van de MPLA, het FNLA en UNITA tekenden in januari 1975 een vredesverdrag, maar begonnen kort daarna een oorlog om de hegemonie van Angola. Troepen van de MPLA verjoegen het FNLA in juli uit Luanda en eisten de regeringszetel op. Toen het duidelijk werd dat de MPLA de hoofdstad in handen zou krijgen, organiseerde Zuid-Afrika een militaire interventie in een poging de MPLA te verdrijven.

ZUID-AFRIKAANS OFFENSIEF

Zuid-Afrika was al enige tijd betrokken in Angola in een poging de activiteiten van de Zuidwest-Afrikaanse (het latere Namibië) verzetsbeweging SWAPO in het Zuid-Angolese grensgebied te frustreren.⁸ Zowel het FNLA als UNITA presenteerde zichzelf tegenover Zuid-Afrika als anti-SWAPO en verkregen daarmee financiële en militaire steun. In oktober 1975 trok het Zuid-Afrikaanse leger (SAW) de Angolese grens over in een opmars naar

Luanda, gesteund door troepen van het FNLA en UNITA.⁹ Ongeveer driehonderd kilometer voor de Angolese hoofdstad hield de defensielinie van de MPLA, ondersteund door Cubaanse troepen, stand en werd de opmars van de SAW gestopt. Dankzij het Zuid-Afrikaanse offensief had de MPLA de Cubanen zover gekregen hun militaire steun te intensiveren. Eind december waren de Cubaanse grondtroepen in omvang gelijkwaardig aan de SAW en kon een tegenoffensief in gang worden gezet. Sinds de officiële onafhankelijkheid van Portugal op 11 november 1975 kreeg de MPLA steeds meer internationale erkenning als de nieuwe regering van Angola. Zuid-Afrika zag zichzelf in een politiek isolement en trok zijn troepen terug. Grote verliezer was echter het FNLA. In een poging Luanda van twee kanten aan te vallen was het FNLA een offensief gestart vanuit Noord-Angola. Het werd een grote militaire nederlaag. De troepen van Roberto desintegreerden in hoog tempo en in korte tijd was het FNLA geen militaire bedreiging meer voor de MPLA-regering in Luanda.

FOTO BERT VERHOEFF, ANEFO, NATIONAAL ARCHIEF, DEN HAAG.

WAPENWEDLOOP

Gedurende de jaren zeventig en tachtig ontstond een wapenwedloop tussen aan de ene kant de MPLA, gesteund door de Sovjet-Unie en Cuba, en aan de andere kant UNITA, gesteund door de Verenigde Staten, China en Zuid-Afrika. De VS hadden na de beëindiging van de detente, volgend op de Sovjetinvasie van Afghanistan, en het aantreden van president Ronald Reagan de steun aan UNITA geïntensiveerd. Midden jaren tachtig bezat zowel de MPLA als UNITA een groot leger met zeer modern oorlogsmateriaal. Zuid-Afrika had zich niet lang na de terugtrekking uit Angola weer in het conflict gemengd. Voornamelijk als gevolg van de Angolese steun aan de Zuidwest-Afrikaanse SWAPO en het Zuid-Afrikaanse ANC.¹⁰ In 1987 begon het Angolese leger een grootschalig offensief tegen UNITA in Zuidoost-Angola. De militaire campagne strandde door interventie van het Zuid-Afrikaanse leger. Een tegenoffensief van Zuid-Afrika en UNITA kon pas worden gestopt door haastig ingevlogen Cubaanse troepen. Het leidde tot de Slag bij Cuito Cuanavale, de grootste veldslag

op het Afrikaanse continent sinds de Tweede Wereldoorlog.¹¹ Net als eerdere militaire campagnes eindigde ook ditmaal de strijd in een patstelling. Het opende echter wel de weg voor vredesbesprekingen. In 1988 werd het New York Akkoord gesloten tussen Angola, Cuba en Zuid-Afrika. Het akkoord regelde de onafhankelijkheid van Namibië, het staken van de Angolese steun aan SWAPO en ANC en het vertrek van Cubaanse en Zuid-Afrikaanse troepen. De wapenstilstand tussen UNITA en de MPLA hield echter niet lang stand.

OORLOGSECONOMIE

Het New York Akkoord was mogelijk geworden door veranderingen in de wereldpolitiek. Sinds de economische achteruitgang van de Sovjet-Unie en de nieuwe politiek van Sovjetleider Michail Gorbatsjov was de relatie tussen Moskou en Washington wat meer ontspannen. Uiteindelijk leidde dit tot het einde van de Koude Oorlog en het uit elkaar vallen van de Sovjet-Unie. Angola verloor daarmee zijn strategische positie in het Oost-Westconflict. Na het vertrek van buitenlandse troepen in Angola en het einde van de Koude Oorlog bleek een duurzame vrede niet mogelijk tot 2002. Buitenlandse machten stuurden aan op vrede, maar in Angola was gedurende de burgeroorlog een oorlogseconomie ontstaan die beide partijen overeind hield. Terwijl de MPLA de omvangrijke olievelden in handen had, hield de illegale diamanthandel UNITA decennialang in het zadel. Vrede zou voor UNITA ook het einde van deze lucratieve handel betekenen. Zowel de MPLA als UNITA was in staat om op grote schaal oorlogsmateriaal te verkrijgen. Het (deels) stopzetten van internationale steun aan de strijdende par-

tijen na de Koude Oorlog deed daar weinig aan af. Een grote rol speelde de internationale wapenhandel. Oost-Europese landen van het vroegere Warschaupact dumpen op grote schaal wapens op de internationale markt. Zo kon UNITA in de jaren negentig artillerie en infanterievoertuigen van Oekraïne en Bulgarije bemachtigen.¹² Pas toen UNITA-leider Savimbi door regeringstroepen werd gedood kon de Angolese burgeroorlog worden beëindigd. De oorlog duurde, korte wapenstilstanden uitgezonderd, zevenentwintig jaar. Naar schatting kwamen circa een half miljoen mensen om het leven. ■

¹¹ De strijd duurde van 9 september tot 7 oktober 1987. Van de circa 12.600 manschappen die in de gevechten betrokken waren, werden naar schatting 7.855 gedood.

¹² De Beer, H., en V. Gamba, 'The Arms Dilemma. Resources for Arms or Arms for Resources?' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p. 84.

Joop den Uyl ontvangt Agostinho Neto, MPLA-leider en latere president van Angola (3 april 1975).

FOTO ROB MIEREMET, ANIEFO, NATIONAAL ARCHIEF, DEN HAAG.

LITERATUUR

- BENDER, G.J., *Angola under the Portuguese. The Mythe and the Reality*, Los Angeles, 1978.
- CORNWELL, R., 'The war for independence' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p. 43-60.
- DE BEER, H., en V. GAMBA, 'The Arms Dilemma. Resources for Arms or Arms for Resources?' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria 2000, p. 69-89.
- GEORGE, E., *The Cuba Intervention in Angola, 1965-1991. From Che Guevara to Cuito Cuanavale*, New York, 2005.
- RENO, W., 'The Real (War) Economy of Angola' in: Cilliers, J. en C. Dietrich (ed.), *Angola's War Economy*, Pretoria, 2000, p. 219-231.
- VAN DER VEEN, R., *Afrika van de koude oorlog naar de 21e eeuw*, Amsterdam, 2002.
- WRIGHT, G., *The Destruction of a Nation. United States Policy Towards Angola Since 1945*, Chicago, 1997.

TAALSTEUN VERBETERT CAUSAAL REDENEREN

Meer aandacht voor talige kant van oorzakelijk redeneren

Het begrijpen van de relatie 'oorzaak en gevolg' is een belangrijke vaardigheid in de geschiedenisles. Deze bewering roept echter wel vragen op. Hoe wordt bijvoorbeeld causaliteit in schoolboeken onder woorden gebracht? En hoe kan kennis over die woorden in de les aandacht krijgen? In dit artikel doen Terence Honing en Arie Wilschut verslag van een onderzoek naar de wijze waarop causaliteit in schoolboeken wordt verwoord. Ook geven ze lessuggesties voor taalsteun.

Terence Honing is lerarenopleider geschiedenis aan de HvA. In opdracht van het lectoraat didactiek van de maatschappijvakken verichte hij in 2014-2015 onderzoek naar taal in geschiedsmethoden. **Arie Wilschut** is lector didactiek van de maatschappijvakken van de HvA.

Het begrijpen van causale relaties in het geschiedenisonderwijs is uitvoerig onderzocht en beschreven.¹ Het blijkt dat leerlingen oorzaken vaak verwarren met feiten – 'Waarom is de Eerste Wereldoorlog uitgebroken?' 'Omdat Duitsland België binnenviel' –, dat zij vaak de neiging hebben een verklaring te zien als een lineaire keten van gebeurtenissen (of in het ergste geval twee gebeurtenissen met een monocausaal verband) waarbij gevolgen automatisch uit oorzaken voortvloeien.

was een oorzaak doorslaggevend of bijkomstig? In de geschiedtheorie wordt in dit verband onderscheid gemaakt tussen noodzakelijke en voldoende voorwaarden.⁵ Bij gevolgen bestaat het onderscheid tussen gevolgen op korte en lange termijn en tussen bedoelde en onbedoelde gevolgen.

ABSTRACTE TIJD

De woorden die deze soorten oorzaken uitdrukken, verdienen onze aandacht. Zo zijn er woorden die noodzakelijke voorwaarden beschrijven – woorden die omschrijven dat een bepaalde ontwikkeling mogelijk werd: beïnvloeden, ondersteunen, bijdragen aan, bevorderen. Andere woorden beschrijven voldoende voorwaarden: leiden tot, veroorzaken, bepalen, betekenen dat, toeschrijven aan.

Niet alleen de bewoordingen, ook de structuur van een tekst doet ertoe. Zo gaan in een narratieve geschiedenis, waarin voorvallen uit het verleden worden weergegeven in de vorm van een verhaal, de oorzaken vaak aan de gebeurtenis vooraf, terwijl in een meer argumentatieve context vaak de gevolgen eerst worden genoemd en dan verklaard vanuit ontwikkelingen en gebeurtenissen die daarvooraf zijn gegaan. Dit laatste vormt zeker voor jongere leerlingen een struikelblok. Zij moeten zich realiseren dat de volgorde waarin gebeurtenissen in een tekst voorkomen niet noodzakelijkerwijs overeenkomt met de chronologische volgorde waarin ze hebben plaatsgevonden. Uit onderzoek blijkt dan ook dat een goed begrip van 'abstracte tijd' een essentieel onderdeel vormt van het vermogen tot causaal redeneren.⁶

Taalkundige analyses gebaseerd op het systeem van de functionele grammatica⁷ laten zien dat causaliteit kan worden uitgedrukt met werkwoorden (leidde tot, veroorzaakte), met structuurwoorden (omdat, daarom) en met zelfstandige

'HET VALT OP DAT HET VOORAL DE WERKWOORDEN ZIJN DIE HET MOGELIJK MAKEN OM GENUANCEERD HISTORISCH TE DENKEN'

Bij causale verbanden gaat het niet om feiten, maar om verbanden tussen twee of meer feiten.² Dat wil zeggen dat verklaringen zich afspelen op het niveau van interpretaties. Ze zijn dus per definitie abstract, want niet in werkelijkheid zichtbaar of waarneembaar. Daarom is de taal die we hanteren in de les zo belangrijk, omdat alleen in woorden verbanden kunnen worden uitgedrukt die niet op een andere manier kenbaar zijn.

Essentieel bij historische verklaringen is dat leerlingen beseffen dat voor elke gebeurtenis, verschijnsel of ontwikkeling meerdere oorzaken aan te wijzen zijn, nooit één. Daarbij wordt onder andere onderscheid gemaakt tussen structurele en incidentele oorzaken.³ Uit onderzoek is bekend dat structurele oorzaken moeilijk zijn voor leerlingen omdat zij, in tegenstelling tot historici, meer waarde hechten aan de intenties van mensen dan aan de omstandigheden die bijdragen aan de totstandkoming van een gebeurtenis of ontwikkeling.⁴ Verder moeten leerlingen kunnen vaststellen hoe groot de invloed van een gebeurtenis of een ontwikkeling is geweest:

¹ Bijvoorbeeld: Voss, J.F., en M. Carretero (eds.), *Learning and Reasoning in History* (IRHE, vol. 2) Woburn Press, London. Stoel, G.L., Van Drie, J.P., en C.A.M. van Boxtel (2015). 'Teaching Towards Historical Expertise. Developing a Pedagogy for Fostering Causal Reasoning in History' in: *Journal of Curriculum Studies*, 47 (1), p. 49-76, en de overige in dit stuk gebruikte literatuur.

² Wilschut, A., Straaten van, D., en M. van Riessen (2004). *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent*. Coutinho, Bussum, p. 63.

naamwoorden (oorzaak, reden).⁸ Een vierde vorm is impliciete causaliteit. In dat geval worden feiten chronologisch weergegeven op een wijze die een causale samenhang suggereert. Bijvoorbeeld: *Filips II was woedend over de vernielingen. Hij stuurde de Spaanse hertog Alva met een leger naar de Nederlanden*. Hoewel de Beeldenstorm een van de oorzaken was voor het sturen van Alva, wordt dat in deze zinnen alleen aangeduid door de twee feiten op elkaar te laten volgen. Jentine Land heeft aangetoond dat leerlingen grote moeite hebben met het onderscheiden van causale relaties die op zo'n impliciete manier worden weergegeven.⁹

SCHOOLBOEKEN

De vraag die in ons onderzoek centraal stond is hoe causaliteit in de schoolboeken wordt uitgedrukt. Uit de schoolboeken van de reeksen *Geschiedenis-werkplaats* en *Memo*, bestemd voor onderbouw en bovenbouw, werden voor dit onderzoek teksten gekozen over vier historische onderwerpen: feodalisme, ontdekkingsreizen, democratische revoluties en totalitaire staten.¹⁰ Op deze wijze werden twee qua historische inhoud vergelijkbare hoeveelheden tekst gekozen, op basis waarvan onderbouwboeken met bovenbouwboeken konden worden vergeleken. In totaal bekeken we bijna zesduizend woorden in meer dan vierhonderd zinnen die we onderwierpen aan een kwantitatieve analyse met behulp van taalanalysesoftware. Van elke zin stelden we vast of daarin sprake was van causaliteit, en zo ja, op welke manier die tot uitdrukking werd gebracht. In diagram 1 is te zien hoe vaak de vier vormen waarin causale relaties kunnen worden uitgedrukt voorkwamen in onderbouw- en bovenbouwboeken. In zowel de onderbouw- als de bovenbouwboeken blijken structuurmarkeerders het vaakst

voor te komen, in onderbouwboeken relatief iets frequenter dan in bovenbouwboeken. In de bovenbouwboeken wordt causaliteit vaker weergegeven met werkwoorden en zelfstandige naamwoorden. De hoeveelheid impliciete causaliteit is in bovenbouwboeken kleiner dan in onderbouwboeken.

STRUCTUURMARKEERDERS

Als bovenbouwboeken een hoger taalniveau hanteren dan onderbouwboeken, betekent dit dat het werken met structuurmarkeerders gemakkelijker is dan het werken met werkwoorden en zelfstandige naamwoorden. Voor leerlingen die een hoger niveau van omgang met causale relaties zouden moeten bereiken, zou expliciete aandacht voor werkwoorden en zelfstandige naamwoorden van causaliteit dus op zijn plaats zijn. Het relatief vaak voorkomen van impliciete causaliteit in onderbouwboeken kan te maken hebben met de neiging van auteurs teksten via korte zinnen (met weinig bijzinnen) 'gemakkelijker' te maken. Werken met woorden als 'omdat', 'hoewel', 'daardoor', et cetera, impliceert namelijk dat er bijzinnen worden geschreven, waardoor zinnen langer worden. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het gemiddeld aantal woorden per zin. In de onderbouw bestaat een zin gemiddeld uit twaalf woorden, in de bovenbouw is dit zestien. Dat schoolboekauteurs zich vergissen als zij denken dat hun tekst op deze wijze eenvoudiger wordt, heeft het onderzoek van Jentine Land aangetoond.

PATROON

De schoolboekzinnen waarin een causaliteit werd uitgedrukt, zijn vervolgens nader onder de loep genomen (zie diagram 2). In welke mate werd in de tekst aandacht besteed aan het relatieve gewicht ►

CAUSALITEIT, TALIG UITGEDRUKT IN DE ONDER- EN BOVENBOUW SCHOOLBOEKEN

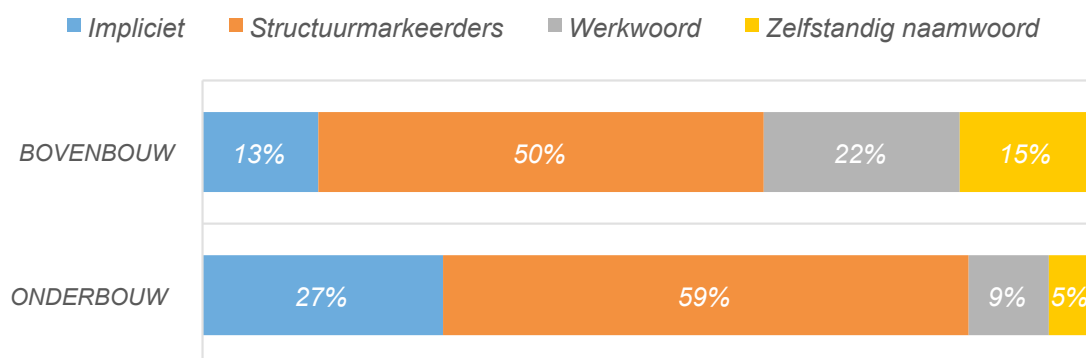
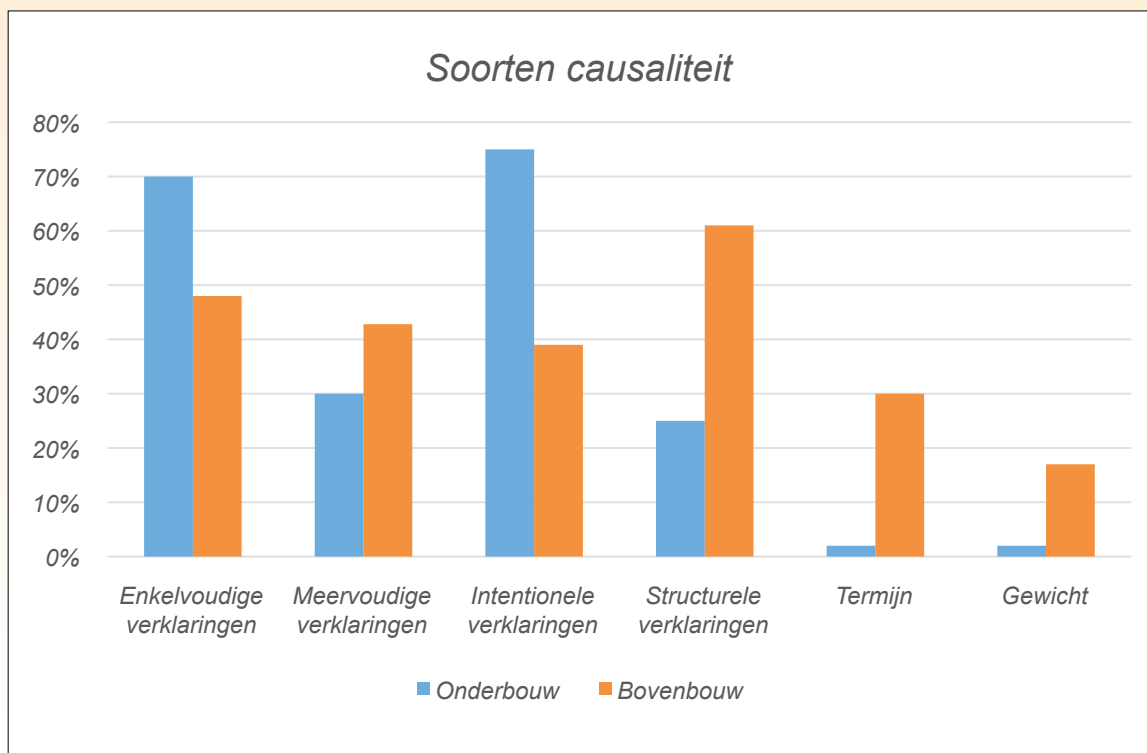

Diagram 1

- 8 Wilschut, A., Straaten van, D., en M. van Riessen (2004). *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent*. Coutinho, Bussum, p. 67.
- 9 Halldén, O. (1998). 'On Reasoning in History' in: J. F. Voss, en M. Carretero (eds.) *Learning and reasoning in history*. International Review of History Education (vol. 2), Woburn, London, p. 272-278.
- 10 Bijvoorbeeld: Lorenz, C. (1987). *De constructie van het verleden* (hoofdstuk 9 en 10, 'Oorzakelijke verklaringen in de geschiedenis', p. 108-136). Boom, Amsterdam. Van der Dussen, W.J. (1988). *Filosofie van de geschiedwetenschappen* (hoofdstuk 6 'Verklaren en begrijpen', p. 84-96). Leiden, Martinus Nijhoff.
- 11 Carretero, M., López-Manjón, A., en Jacott, L. (1997). 'Explaining Historical Events' in: *International Journal of Educational Research*, 27(3), p. 245-254.
- 12 Halliday, M., & Matthiessen, C. (2013). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, 4th Edition.
- 13 Achugar, M., en M.J. Schleppegrell (2005). 'Beyond Connectors. The Construction of Cause in History Textbooks' in: *Linguistics and Education* (16), p. 298-318.
- 14 Land, J., Sanders, T. en H. van den H. Bergh (2009). 'Duidelijke leerteksten in het vmbo' in: *Levende Talen Tijdschrift* 10 (4), p. 3-12.
- 15 Voor het volledige onderzoek: Honing, T., en A. Wilschut (2016). 'Causaliteit in de taal van schoolboeken' in: *Levende Talen Tijdschrift* 17 (3), p. 23-34.

Diagram 2
Soorten causaliteit
in de onder- en
bovenbouw.

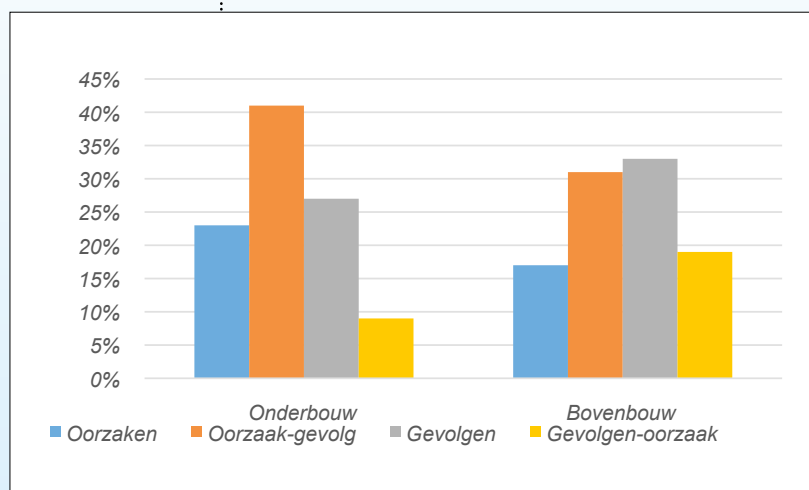
van oorzaken, aan meervoudige dan wel enkelvoudige verklaringen en aan intentionele dan wel structurele verklaringen? Ook daarin viel een patroon te ontdekken toen de onderbouwboeken met de bovenbouwboeken werden vergeleken.

Als eerste viel op dat in de bovenbouw over het geheel meer aandacht aan causale verbanden wordt besteed dan in de onderbouw. De causale verbanden in de onderbouw zijn vaker intentioneel (samenhangend met de persoonlijke bedoelingen van mensen) en vaker enkelvoudig (één oorzaak, één gevolg). In de bovenbouw zijn causale verbanden vaker meervoudig (meerdere oorzaken bij een gevolg) en wordt meer aandacht besteed aan het relatieve gewicht van oorzaken. Verder wordt in de bovenbouw meer aandacht besteed aan oorzaken of gevolgen op langere termijn, terwijl in de onderbouw bijna geen aandacht wordt besteed aan

de termijn waarbinnen causaliteit een rol speelt. In de bovenbouw is duidelijk meer aandacht voor de structurele factoren die een rol spelen in historische verklaringen.

Als laatste werd gekeken naar de wijze waarop causaliteit in de tijd werd gepresenteerd. Het gaat daarbij om de vraag of er eerst oorzaken worden besproken en daarna gevolgen, of dat andersom vanuit gevolgen naar oorzaken wordt geredeneerd. Uit de resultaten (zie diagram 3) blijkt dat ook hier een patroon aan te wijzen is. In de onderbouw worden causale relaties relatief vaker aangegeven als een opsomming van de oorzaken of beschreven als een oorzaak-gevolgrelatie. In de bovenbouw worden vaker opsommingen van gevolgen gegeven of wordt vanuit gevolgen naar een verklaring gezocht. Maar een van de opvallendste observaties was dat het woord 'oorzaak' in de meer dan vierhonderd zinnen die onderzocht zijn en de honderd zinnen waarin een causaal verband werd gevonden, vrijwel niet voorkwam! Wel vijftig andere woorden. Tabel 1 laat zien welke woorden gebruikt kunnen worden om een causaal verband aan te geven.

Diagram 3
Soorten causaliteit
en causale ketens in
de onder- en boven-
bouw.

IN DE KLAS

Dit alles biedt aanknopingspunten voor het ontwikkelen van een didactiek met als doel leerlingen naar een hoger niveau van historisch denken te brengen. Blijkbaar moeten leerlingen daarvoor leren om te gaan met:

- werkwoorden en zelfstandige naamwoorden die causale relaties weergeven;
- meervoudige oorzaken en structurele oorzaken;

Taal die in verband wordt gebracht met een minder genuanceerd niveau van historisch denken	Werkwoorden waarmee een causaal verband wordt uitgedrukt		Zelfstandige naamwoorden	Structuurmarkeerders die een causale relatie aangeven	
	ontstonden bepalen zorgen voor betekenen dat verantwoordelijk zijn voor resulteren in	verklaarden leiden tot veroorzaakten creëren bezorgden	gevolgen oorzaken uitkomst redenen resultaat verklaring	toen omdat doordat want zo daarom	om zodat uit door dus
Taal die meer genuanceerd historisch redeneren mogelijk maakt	streven naar aansporen benadrukken met behulp van aanwakkeren bevorderden bijdragen aan	voorkwamen beschouwden versterken beïnvloeden scheppen inspireren stimuleren	aanleiding invloed op die manier belemmering voedingsbodem argumenten voor	hiermee daarmee dankzij daardoor daaruit met behulp van daarbij	hierdoor vanwege wegens waarom waardoor waarmee waaruit

- oorzaken en gevolgen op langere termijn;
- tekstsoorten waarin eerst een gevolg wordt gepresenteerd en van daaruit wordt teruggeredeneerd naar de oorzaken die dit kunnen verklaren.

Een eerste lesidee zou kunnen zijn met de leerlingen stil te staan bij de vele woorden die op causaliteit kunnen wijzen. Laat hen er zoveel mogelijk verzinnen of laat hen die woorden die een causaliteit aanduiden onderstrepen of arcen in een tekst. In de tabel 1 is aangegeven welke woorden het mogelijk maken genuanceerd te spreken over de mate van invloed die een bepaalde oorzaak heeft in een historische verklaring. Opvallend is dat het vooral de werkwoorden zijn die het mogelijk maken genuanceerd historisch te denken. Structuurmarkeerders bieden daarvoor relatief minder gelegenheid. Bij de zelfstandige naamwoorden geldt dat de mate waarin deze genuanceerd historisch denken mogelijk maken afhankelijk is van de context waarin ze worden gebruikt. Vaak wordt er gesproken van dé oorzaken, het gevolg of het resultaat. Pas als er door het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden een nuance wordt gegeven – ‘een belangrijk gevolg’, ‘een van de oorzaken kan gezocht worden in’ – wordt genuanceerd historisch denken mogelijk.

Een tweede lesidee is om de leerlingen stil te laten staan bij de precieze betekenis van woorden die op een causaal verband wijzen of bij structuurmarkeerders die een opsomming of een tegenspraak aanduiden of een zeker belang aan een gebeurtenis geven.¹¹ Bij woorden als ‘bevorderen’ en ‘veroor-

zaken’, maar ook ‘bovendien’ of ‘doorslaggevend’, kunnen leerlingen antwoord geven op vragen als:

- Suggereert dit [woord] een zeker belang? (Is het een belangrijke of minder belangrijke oorzaak?)
- Suggereert dit [woord] een korte of lange termijn?
- Suggereert dit [woord] een verband met een andere gebeurtenis?
- Suggereert dit [woord] snelheid? (Gebeurde het snel of langzaam?)
- Suggereert dit [woord] een tegenspraak of een bevestiging van een eerdere constatering?

TAALGERICHT VAKONDERWIJS

‘Bij taalgericht vakonderwijs worden expliciet taaldoelen gesteld. Het is tevens contextrijk, zit vol interactiemogelijkheden en er wordt benodigde taalsteun gegeven.’¹² Door op deze manier stil te staan bij de talige kant van causaal (historisch) redeneren, kunnen docenten op een stevige manier omgaan met de taal in hun lessen.

Woordgebruik die causaliteit tot uitdrukking brengt herkennen en de problemen die daarbij optreden onderkennen, leidt ertoe dat er hieraan meer expliciete aandacht wordt gegeven. Mogelijk dat behalve het historisch denken ook het herkennen van causaal woordgebruik een van onze onderwijsdoelen zou moeten worden. De lesideeën bieden voldoende ruimte om, in interactie met de klas, aandacht te besteden aan de context waarin zowel werkwoorden, zelfstandige naamwoorden als structuurmarkeerders gebruikt worden om historische verklaringen tot uitdrukking te brengen. ■

Tabel 1
Alle gevonden woorden die causaliteit aanduiden. Grijs gearceerd: woorden die relatief vaak voorkomen in zinnen waarin genuanceerd historisch causaal denken wordt uitgedrukt.

¹¹ Gebaseerd op: Woodcock, J. (2005). ‘Does the Linguistic Release the Conceptual?’ in: Teaching History (119), p. 5-14.

¹² Hajer, M. en T. Meestringa (2015) Taalgericht vakonderwijs. Coutinho, Bussum.

ONDERHANDELEN OVER VREDE

Strakke werkvorm maakt complexiteit 'Syrië' duidelijk

De gebeurtenissen en ontwikkelingen in Syrië en het Midden-Oosten volgen elkaar in sneltreinvaart op. Betrokken partijen zijn onder andere de Koerden, IS, Rusland, Turkije, Iran en Assad. Van Aleppo is steeds minder over. De situatie in en rond Syrië is uiterst complex. Wie steunt wie? Waarom? En wat willen ze bereiken? En hoe kunnen we deze complexiteit duidelijk maken aan onze leerlingen?

Guido Goijens
werkt als leraren-
opleider geschiedenis
aan de Hogeschool
Rotterdam.

WAT?

Deze activerende werkvorm doet een poging leerlingen zich in te laten leven in de verschillende partijen in het conflict in Syrië om samen tot een vredesakkoord te komen. Leerlingen kunnen punten verdienen door de eigen belangen in het akkoord te krijgen en door een haalbaar conceptakkoord op te stellen. Ze kunnen punten verliezen wanneer het akkoord tegen hun belang ingaat. De leerlingen zullen dus met elkaar om de tafel moeten, medestanders moeten vinden en water bij de wijn moeten doen. Ze zullen daarvoor naar elkaar moeten luisteren en moeten begrijpen wat de andere partijen in het conflict willen.

VOOR WIE?

Havo/vwo bovenbouw, maar aangepast ook bruikbaar voor de bovenbouw van het vmbo.

HOE?

De leerlingen worden opgedeeld in acht groepen. Iedere groep krijgt een land toegewezen en een informatiepakket met algemene informatie over het conflict. Daarnaast krijgt ieder land een informatieblad over het desbetreffende land. In groepjes moeten de leerlingen de informatie tot zich nemen. Vervolgens krijgen de leerlingen een blad met mogelijke eisen voor de vredesbesprekingen. In

acht categorieën worden telkens vier mogelijke eisen gegeven. De leerlingen hebben de taak om per categorie aan te geven welke eis zij steunen. Dit leidt tot acht eisen die ze vervolgens

een score geven van 1 tot 8.

Waarbij de voor hen belangrijkste eis de hoogste score krijgt. Daarnaast moeten ze in vijf categorieën ook de eis selecteren die ze absoluut niet steunen, hieraan moeten de scores -1 tot -5 toegekend worden. Dit eisenpakket zal vergeleken worden met het uiteindelijke vredesverdrag om te bepalen wie het beste resultaat gehaald heeft.

In een vereenvoudigde versie zou je hierna de onderhandelingen kunnen starten en uiteindelijk over kunnen gaan tot de stemmingen. Op deze manier leren ze echter weinig over de belangen van de andere spelers en zullen ze vooral hun eigen belang nastreven. Om ervoor te zorgen dat de leerlingen zich ook gaan inleven in de andere partij en zich gaan openstellen voor andere belangen is er nog een mogelijkheid tot het verdienen van punten toegevoegd.

Wanneer iedereen zijn eisenpakket heeft samengesteld worden deze namelijk gekopieerd (zonder de toegekende waarden) en uitgedeeld aan de andere

De complete les inclusief de benodigde materialen en een uitgebreide docentenhandleiding vindt u op www.vgnkleio.nl.

De Vrede van Rotterdam

Categorie	Eis
Assad	Assad moet nieuwe verkiezingen uitschrijven en mag niet herkiesbaar zijn
IS	IS mag niet meer aan de macht zijn moet geheel verdwijnen
Koerden	De Koerden hebben recht op een Soevereiniteit staat in hun woongebied
Etniciteit	Etniciteit mag geen bepalende factor zijn in het bestuur van Syrië
Religie	In nieuwe verkiezingen mogen politieke partijen zich religieus profileren
Landen	Buitenlandse steun mag alleen plaatsvinden als landen IS steunen

groepen. Zo krijgt iedereen inzicht in de eisen van de andere spelers, zonder te weten wat de toegekende waarden zijn. Op basis van deze lijsten stelt iedere groep een concept-vredesakkoord op door binnen iedere categorie weer één eis te selecteren. Voor iedere eis uit het concept dat ook in het definitieve vredesakkoord komt, worden weer punten toegekend. Zo kan een groep dus niet alleen punten scoren door de eigen belangen te behartigen, maar ook door te streven naar een vredesakkoord met een groot draagvlak, waarbij dus rekening gehouden moet worden met de andere groepen. In de volgende bijeenkomst vindt de stemming plaats. Ook deze is strak geregeld. Iedere groep heeft per categorie een voorstem en in vijf categorieën mag iedere groep een tegenstem gebruiken. Iedere stelling wordt daarbij in stemming gebracht waarna tegenstemmen van de voorstemmen afgetrokken worden. De eis met de meeste overgebleven stemmen wint de stemming en wordt opgenomen in het vredesakkoord. Na het vaststellen van het definitieve vredesakkoord wordt deze door alle woordvoerders ondertekend. Tot slot moet uitgerekend worden welke groep de meeste punten heeft verdiend.

Tussen de onderdelen door en tussen de twee bijeenkomsten is er verscheidene malen gelegenheid tot overleggen binnen het groepje om strategieën te bepalen, maar ook gelegenheid om te onderhandelen met de andere groepen.

WAT LEVERT HET OP?

In de nabespreking moet de aandacht vooral uitgaan naar dat wat geleerd kan worden over het proces en wat dit leert over de situatie in het Midden-Oosten. Studenten gaven aan dat ze meer inzicht hebben gekregen in de complexiteit van vredesonderhandelingen, dat ze een beter begrip hebben gekregen van de verschillende belangen en het conflict in Syrië. Uit de nabespreking bleek ook dat de leerlingen zich goed hebben kunnen inleven. De groep die IS vertegenwoordigde voelde zich vaak eenzaam in de onderhandelingen en had het gevoel dat iedereen tegen hen was. Turkije en de Koerden lagen vaak flink met elkaar in de clinch. Bovenal was het een erg motiverende werkvorm en gaf het competitie-element een sterke drijfveer om goed uit de onderhandelingen te komen. Daarvoor hebben ze ook naar de andere partijen moeten luisteren en begrip moeten opbrengen voor elkaars positie. ■

MOEILIJKE KEUZES

De voorbereiding van een dergelijke opdracht kost tijd en er moeten scherpe en gevoelige keuzes gemaakt worden: wie zitten er aan de onderhandelingsstafel? Welke informatie verschaft je? Gezien de gevoeligheid en de complexiteit van het onderwerp hebben we ervoor gekozen een sterk voorgestructureerde opdracht te maken, waarbij de leerlingen nog genoeg eigen keuzes moeten maken, maar de keuzemogelijkheden en de vrijheid wel beperkt zijn. In deze opdracht hebben we er, voor het overzicht, voor gekozen om met slechts zeven spelers in het conflict te werken: het regime van Assad, Irak, Iran, Saoedi-Arabië, IS, Turkije en de Koerden. Hierbij hebben we de keuze gemaakt om machten buiten het Midden-Oosten, zoals Rusland, de VS en de EU, buiten beschouwing te laten. Ook de rebellen hebben we er niet bij betrokken, omdat zij te weinig eenheid vormden om tot één groep te rekenen. IS hebben we in tegenstelling tot de internationale gemeenschap wel betrokken in de werkvorm met als belangrijkste doel om ook inzicht te krijgen in de belangen van deze toch belangrijke speler in het conflict.

Een andere belangrijke keuze was die voor de eisen. We hebben van tevoren alle mogelijke eisen uitgeschreven. Ook dit geeft natuurlijk geen volledig beeld van de complexiteit, maar heeft wel als voordeel dat er een gemeenschappelijke basis is en dat er in dezelfde termen wordt gesproken. Dit voorkomt een wildgroei aan eisen en amendementen. We hebben bij het opstellen van de eisen dan ook getracht zo eenduidig mogelijk te formuleren. Ook de stemprocedure was een hele puzzel. Met zo veel partijen is het lastig om tot een meerderheidsbesluit te komen. Dit kost veel tijd omdat er dan verschillende stemrondes nodig zijn. Bovendien wilden we er door middel van de tegenstemmen voor zorgen dat spelers in het conflict ook uiting konden geven aan eisen waar zij tegen waren. Als er genoeg spelers tegen zijn, komt een eis er dus niet in, wat zorgt voor een interessante dynamiek. In een versimpelde variant kun je de mogelijkheid tot tegenstemmen eruit laten.

Voor de werkvorm is gebruikgemaakt van ProDemos' Pacificatiespel (Kleio 6, 2014) en de werkvorm rond het Congres van Wenen van Koen Henskens (Kleio 2, 2014). De inhoud is gebaseerd op de situatie in januari 2016. Inhoudelijke keuzes daarbij zijn gemaakt met het oog op een soepel verlopende werkvorm en weerspiegelen geen politieke stellingname.

SAMEN LESMATERIAAL MAKEN

Docentontwikkelteam is waardevol instrument

Docenten in het voortgezet onderwijs, lerarenopleiders en docenten in opleiding ervaren regelmatig een kloof tussen de alledaagse praktijk van de school en de theorie van de lerarenopleiding. Deze kloof heeft altijd in meer of mindere mate bestaan en is ook niet typisch Nederlands. Een mooi voorbeeld van een initiatief om een brug te slaan is 'Samen Opleiden', waarbij school en lerarenopleiding veertig procent van het programma van de student gezamenlijk invullen.

Joop de Vries is lerarenopleider en onderzoeker bij de lerarenopleiding geschiedenis van Hogeschool Windesheim.

Ondanks 'Samen Opleiden' constateert de opleiding een kloof met de school op het terrein van de vakdidactiek. De lerarenopleiding kent een uitgebreide vakdidactische leerlijn, waarbij de student leert om een les geschiedenis te maken met betekenis voor de leerlingen.

BETEKENISVOL

Een brede definitie van betekenisvol geschiedenis-onderwijs is dat de leerling bij de les geschiedenis leert over zichzelf, de samenleving of over het leven in het algemeen. Verder levert een betekenisvolle les geschiedenis de leerling een basisinzicht op. Dit inzicht wordt behandeld met behulp van een betekenisvolle hoofdvraag. Is het onderwerp de Atheense democratie dan zou een vraag kunnen zijn: 'Wat zijn de rechten en plichten van een individu in een samenleving?' Aan het einde van de les kan de leerling aangeven hoe de Atheners dit vraagstuk invulden en kan een korte vergelijking worden gemaakt met een ander, al behandeld tijdvak, in dit geval jagers en boeren of de eigen tijd. Een basisinzicht zou kunnen zijn dat individuele rechten en plichten in een democratische samenleving in meer of mindere mate in evenwicht zijn en voor iedereen gelden. Gaat het over de middelen van bestaan van jagers en boeren dan zou de betekenisvolle vraag kunnen zijn: 'Wat zijn de eerste en belangrijkste levensbehoeften van mensen?' Ook hier kan een vergelijking worden gemaakt met andere tijdvakken. Welk basisinzicht dit oplevert, zou per leerling kunnen verschillen.

ANDERE WERKELIJKHEID

Docenten in opleiding ervaren dit als een lastig onderdeel van de opleiding. Het opstellen van een betekenisvolle vraag, een inzicht en de uitwerking

ervan vragen om een behoorlijke inspanning. Daarnaast zien zij dat hun stagepraktijk vaak een eigen, andere, werkelijkheid kent, waar de school en de docent andere vakdidactische principes hanteren. Een hechtere samenwerking tijdens de opleiding tussen de docent in opleiding, de docent en de lerarenopleiding zou de samenhang kunnen vergroten. Een docentontwikkelteam is hier bijvoorbeeld een instrument voor. Een dergelijk ontwikkelteam bestaat uit docenten van hetzelfde of een gerelateerd vakgebied, die samenwerken op reguliere basis, met als doel de ontwikkeling en het in praktijk brengen van (een deel van) een gezamenlijk curriculum.

Vorig schooljaar hebben twee docentontwikkelteams namens de lerarenopleiding op projectbasis gewerkt aan een opdracht voor het vak geschiedenis. Het eerste team bestond uit een lerarenopleider geschiedenis, een docent geschiedenis van het Meander College in Zwolle en twee tweedejaarsstudenten geschiedenis die op deze school stage liepen. Het andere team werd gevormd door een lerarenopleider geschiedenis, een docent geschiedenis van de Van der Capellen Scholengemeenschap in Zwolle en een vierdejaarsstudent geschiedenis. De opdracht aan beide teams was om een betekenisvolle WebQuest te ontwerpen en deze in te zetten in een geschiedenisles.

In januari 2016 werd een eerste bijeenkomst belegd voor alle betrokkenen en gaf de onderzoeker de teams uitleg over het doel en indeling van het traject. Vervolgens liet een vakdidactische expert een presentatie zien over betekenisvol geschiedenis-onderwijs en een ICT-deskundige over de technische kant van een WebQuest. Aansluitend konden de teams van de docent, lerarenopleider en de docent in opleiding gezamenlijk aan de slag met het ontwerp. De teams bepaalden zelf wanneer, hoelang en waar ze samenkwamen. Toen de WebQuests klaar waren, in juni, zijn ze gemaakt door de leerlingen, die meerdere lessen besteedden aan de opdrachten.

MOOIE AANVULLING

De docenten in opleiding voelden zich aanvankelijk wat timide binnen het team, maar al snel leverden zij hun inhoudelijke en praktische bijdragen. Een van de docenten in opleiding gaf aan dat de ervaring een mooie aanvulling was op de opleiding. De docenten waardeerden de startbijeenkomst met de

presentatie over betekenisvol geschiedenisonderwijs. Het bood inspiratie om weer eens het eigen onderwijs onder de loop te nemen. In het uiteindelijke product hadden zij een bepalende stem, omdat hun schoolpraktijk leidend was. Verder bleek uit de evaluatie van beide teams dat de docenten hun ervaringen in de context van een docentontwikkelteam als een goede vorm van professionalisering zagen. De lerarenopleiders moesten zoeken naar hun rol, zo gaven zij aan.

Met gelijkwaardigheid als uitgangspunt, was het aan de lerarenopleiders hun vakinhoudelijke en vakdidactische kennis in te brengen op een manier waarbij een praktische vertaalslag kon plaatsvinden. De lerarenopleiders waren van mening dat het docentontwikkelteam goed was geweest om hun (didactische) opvattingen te toetsen aan de praktijk. Eén lerarenopleider gaf bijvoorbeeld aan de bronnen die zij gebruikt bij een module over de geschiedenis van de Verenigde Staten te herzien. Deze bronnen waren geschikt voor studenten, voor leerlingen in het voortgezet onderwijs waren ze ongeschikt en studenten konden daarom het materiaal niet gebruiken in hun stagelessen. De gemaakte WebQuest kunnen bij modules vakdidactiek gebruikt worden als voorbeeld en als onderwerp van discussie.

VERVOLG

De docentontwikkelteams hebben tastbare producten opgeleverd. De resultaten zijn leerlinggestuurd, ICT-rijk en betekenisvol. Daarnaast hebben de docentontwikkelteams een bijdrage geleverd aan een gemeenschappelijk begrip van een goede geschiedenisles. De kloof tussen praktijk en theorie

is hiermee overbrugd. Daarnaast hebben alle betrokkenen hun deelname en bijdragen als relevant ervaren.

Een vervolg ligt daarom voor de hand. Met het management van de lerarenopleidingen van Hogeschool Windesheim en het bestuur van 'Samen Opleiden' wordt nagedacht over opschaling van het initiatief. Een idee is om grotere docentontwikkelteams te vormen, bestaande uit docenten en docenten in opleiding van al samenwerkende scholen. Een van de acht lerarenopleiders geschiedenis zou dan gekoppeld kunnen worden aan zo'n schooloverstijgend team. Andere lerarenopleidingen kunnen dezelfde werkwijze hanteren met de aan hun opleiding verbonden docenten en scholen. Ondergetekende biedt aan dezelfde rol op zich nemen om een eerste ronde te doen. ■

MEER INFORMATIE

Het Meander College-ontwikkelteam maakte de WebQuest 'Is Paul Watson een kruisvaarder?' en is gebruikt in vier brugklassen. Het ontwikkelteam van de Van der Cappellen Scholengemeenschap ontwikkelde een WebQuest over 'De Berlijnse muur' die werd gebruikt in twee mavo 3-klassen. Een link naar beide WebQuests is te vinden op www.vgnkleio.nl.

Voor suggesties, opmerkingen of uitgebreide informatie over onderzoek naar, advies over en begeleiding van (Samen Opleiden) docentontwikkelteams mail naar joop.de.vries@windesheim.nl.

NIKOLINA MARJANOVIC UIT BOSNIA-HERZEGOVINA

Bearing in mind that Bosnia and Herzegovina have a specific educational system with three different school programmes, namely a Bosnian, a Serbian and a Croatian one, history teacher Nikolina Marjanovic tries to enhance critical learning during her classes by encouraging students to start discussions and taking the initiative to ask questions. What do her lessons look like?

Hoe wordt geschiedenis onderwezen in andere landen? Kleio-redacteur **Lisa Oskamp** gaat op onderzoek en bevaart collega's over de hele wereld.

NAME? AGE? TEACHING EXPERIENCE?

Nikolina Marjanovic. Twenty-six years old. Two years in primary and secondary school.

CAN YOU DESCRIBE AN AVERAGE HISTORY LESSON?

In the beginning we usually talk about the previous history lesson and the events regarding the topic that will be taught that day. I'm usually in the lead and direct the learning process. I always

insist on the students' maximum involvement during classes by encouraging discussions and asking questions. For example, when we deal with the

Industrialization of the nineteenth century, we have a debate about the positive and negative influence of technological advance. When we study the period of First Yugoslavia (1918-1941), we work in small groups where students critically analyse and discuss certain topics of this period. When we talk about the Ottoman culture and its impact on our region, we go into the city centre, where typically Bosnian houses were built in the nineteenth century during the Ottoman Empire. So a history lesson depends on the topic at hand.

WHICH TOPIC DO YOU PREFER TO EXPLAIN IN A LESSON? WHY?

I like to teach social history, especially about the life of ordinary people in each historical period – for example how technological changes in a certain period have affected the life of ordinary people and society in general or how children and women have been treated through time. I like to explain these subjects, because I want to develop the empathy among my students for these social groups, since history is full of rulers and commanders and most of history's curriculum is dedicated to them. Besides that, I've got a feeling that these subjects

are very interesting to students as they can identify with these characters and they always foster discussions about social justice and discrimination, topics that are very important nowadays.

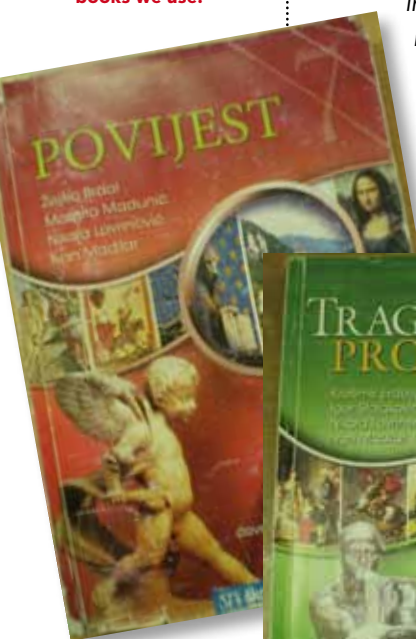
WHICH TOPIC IS THE MOST FAVOURITE ONE TO THE MAJORITY OF YOUR STUDENTS?

If you ask the male students, they will most likely answer that their favourite topic is World War II. In general, war topics such as the Crusades or the Ottoman conquests, are mostly liked by my students. There are also lively discussions when we talk about the role of the church in a certain period (positive and negative) or about our local history. But, my rule is: when I'm enthusiastic and do my utmost to present a certain topic, my students will most likely get interested too.

WHAT'S YOUR OPINION ON THE IMPORTANCE OF HISTORY AS A SUBJECT?

Teaching history has a crucial importance on the development of critical thinking of children and that's why history classes should have a very important place in the school's curriculum. At a time when our society is faced with so many challenges and threats, history classes give students the opportunity to learn about

One of the text-books we use.

similar periods in the past and they will consequently analyse the processes that had led to certain events and consequences society is faced with and they will most likely use that knowledge to analyse the current problems in society.

It is important to teach history so students, especially those living in Bosnia and Herzegovina with its many political and economic problems, can see that something beautiful can be made even after the worst situations. At the same time history classes also offers students the opportunity to learn about many historical persons who have used their positions to manipulate people. So learning about them will raise the feeling of social responsibility, tolerance, critical thinking on totalitarianism and cult of personality.

WHAT IS THE CONTENT OF THE HISTORY CURRICULUM IN YOUR COUNTRY?

We have school plans and programmes with the obligatory topics that must be taught and teachers don't have any special influence on that. When we talk about the content of the history curriculum it includes general world and national history that should both be taught together. At primary schools, history is taught chronologically: in the 6th grade we teach Pre-history and Antique period, Middle Ages is taught in 7th grade, in 8th grade we examine the events of the 17th until the 19th century, and in 9th grade we mostly teach 20th century history.

This same system is taught at high schools. Bosnia and Herzegovina have a very specific educational system where we have three different school programmes: a Bosnian, a Serbian and a Croatian one. Thus we have schools that operate according to these three different

programmes. Generally, schools which operate according to the Bosnian school programme are usually attended by Bosniak students, whereas their Serbian peers from the same city attend schools that operate according to the Serbian school programme. I, for example, work at a school that operates according to a Croatian programme, but around twenty percent of the pupils are Bosniaks and it works very well, without any disagreements. The educational system is organised in that way that it has influence on history curriculum/programme too, because there are three different history programmes that are similar, but the amount of topics about national history and their interpretation in each of them can be very different.

IS THERE A SUBJECT WHICH IS CONSIDERED CONTROVERSIAL TO TEACH IN YOUR COUNTRY?

Because of the very specific political situation in our country and many unsolved topics from the past there are many controversial subjects that are very difficult to teach since there is no consensus among historians about them. Consequently these topics are taught differently at different schools, depending on which textbooks each teacher uses. Topics such as Islamisation after the Ottomans conquered Bosnia in 1463, the Assassination of Archduke Franz Ferdinand by Gavrilo Princip in 1914, political repression during socialism period, the period of the last war (1992-1995) are often taught in very different, even opposed, ways, depending on which programme someone teaches.

WHAT IS THE AVERAGE SALARY OF A FORTY-YEAR-OLD TEACHER WHO WORKS FULL-TIME?

It is about five hundred euros a month.

HOW MANY STUDENTS DOES AN AVERAGE CLASS HAVE?

Around twenty two, but it differs from region to region. The number of students has been decreasing rapidly in the last couple of years, especially in the last three years, so schools have less students than before.

HOW MANY HOURS DO YOU TEACH WHEN YOU WORK FULL-TIME?

Twenty one hours per week. I teach sixteen hours at primary school and five hours at high school – as we don't have enough classes at the primary school where I work which is common in Bosnia and Herzegovina.

WHICH TRAINING IS REQUIRED TO BECOME A HISTORY TEACHER?

A master's degree in history.

On site learning.

DO YOU HAVE AN IDEA FOR A NICE HISTORY LESSON?

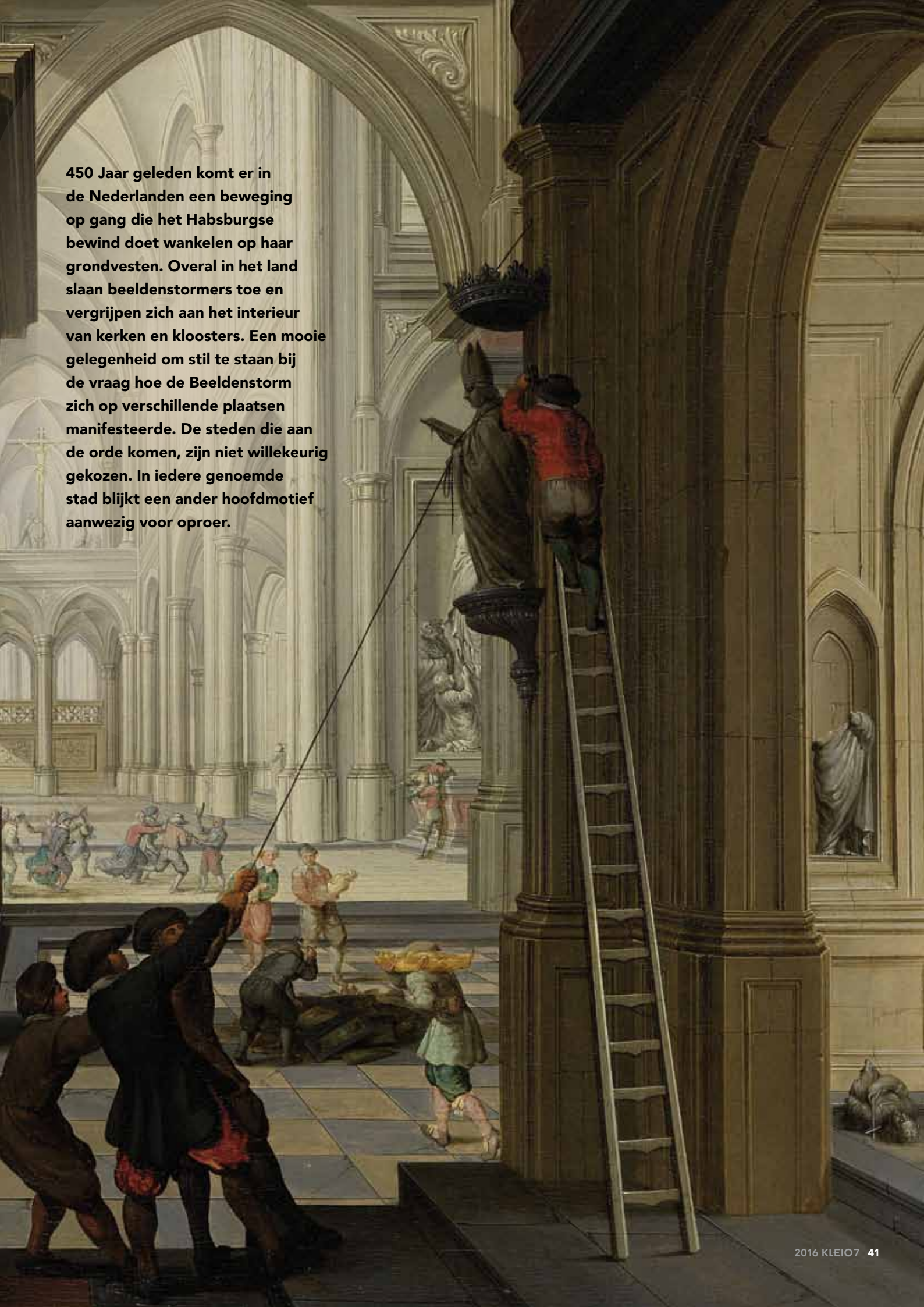
Students should take the initiative and look for answers themselves. They have to examine original historical sources, analyse historical maps individually, search for additional sources, cooperate with other pupils and independently create and discover historical stories. I use these methods in my class, but because of a time limitation, it's not possible to include all steps, so the teacher is the one who has the initiative and it's difficult to have an individual approach for each student in these conditions. Also, it would be nice to have more on-site history lessons – that would be my favourite actually. ■

DE VELE GEZICHTEN VAN DE BEELDENSTORM

*Een verkenningstocht langs plekken
van grote onvrede*

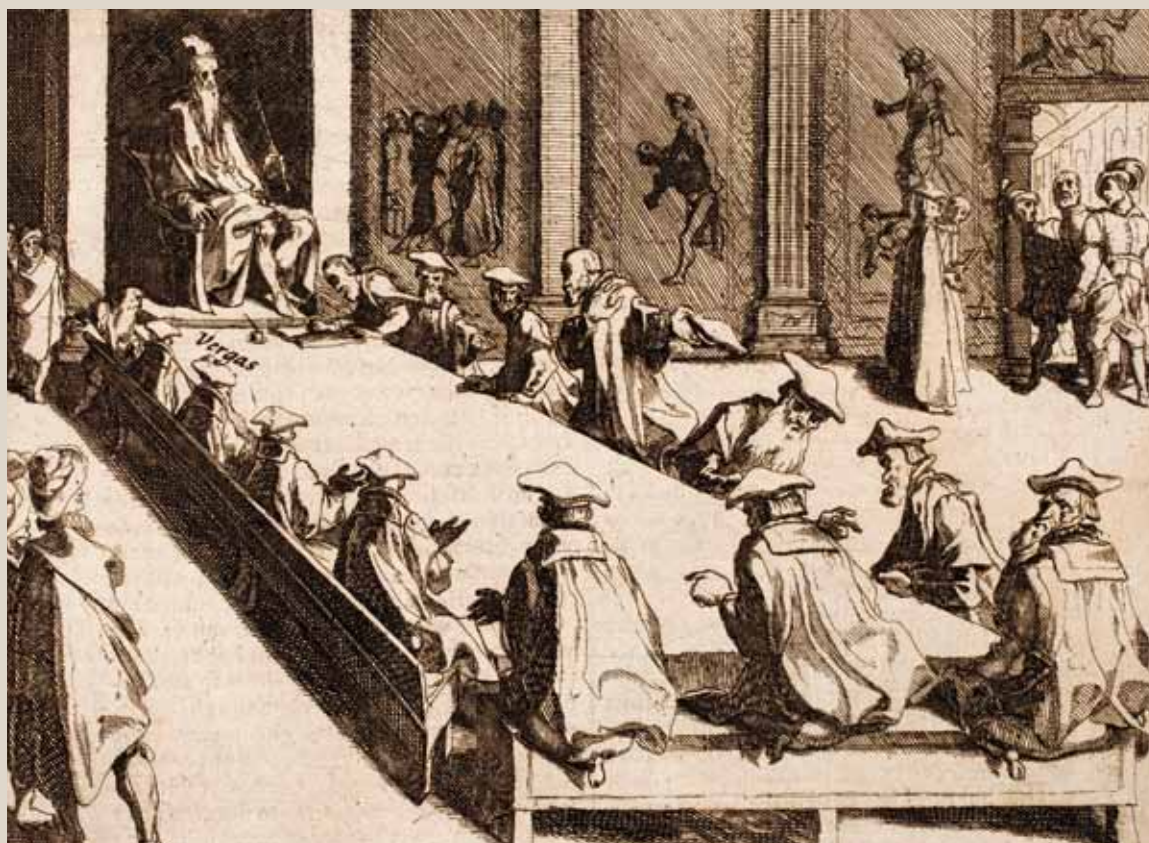
Beeldenstorm
in een kerk.
Doek, Dirck
van Delen,
1630, collectie
Rijksmuseum.

450 Jaar geleden komt er in de Nederlanden een beweging op gang die het Habsburgse bewind doet wankelen op haar grondvesten. Overal in het land slaan beeldenstormers toe en vergrijpen zich aan het interieur van kerken en kloosters. Een mooie gelegenheid om stil te staan bij de vraag hoe de Beeldenstorm zich op verschillende plaatsen manifesteerde. De steden die aan de orde komen, zijn niet willekeurig gekozen. In iedere genoemde stad blijkt een ander hoofdmotief aanwezig voor oproer.

Sander Wassing
is historicus en
conservator bij
Historisch Museum
Hazerswoude.

**Alva als voorzitter
van de Raad van
Beroerten. Prent
van Simon Frisius,
ca. 1614, collectie
Vredespaleis.**

Het is september 1567. Ongeveer 170 commissarissen zwermen namens Alva's Raad van Beroerten uit over de Nederlanden. Ze zijn uitgezonden om beeldenstormers op te sporen die deelnemen aan de 'beroerten'. Uiteindelijk worden er duizenden vonnissen opgetekend van vermeende oproerkraaiers. De vonnissen betreffen doorgaans eeuwige verbanning uit de Nederlanden en inbeslagname van alle achtergelaten bezittingen. Wie gepakt wordt wacht een executie aan de galg of met het zwaard. Deze vonnissen en getuigenverklaringen zijn prachtige bronnen waarmee we de Beeldenstorm van plaats tot plaats kunnen reconstrueren om vervolgens te concluderen dat deze overal een ander verloop had.¹

ÉÉN VORST

De oorzaken van de Beeldenstorm gaan terug tot ver voor 1566. In de eerste helft van de zestiende eeuw zien we een periode van fundamentele politieke transitie in de Nederlanden. Binnen enkele decennia brengt Karel V (1500-1558) alle zeventien provincies voor het eerst in de geschiedenis onder het gezag van één vorst. Maar aan de bestuurlijke versnippering komt geen einde: nog steeds gaan stadsbesturen prat op oude privileges en wordt iedere inmenging in bestuurlijke zaken gezien als een ongewenste inbreuk daarop. Wie in de zestiende eeuw de Nederlanden wil besturen, dient niet alleen de kunst van het onderhandelen

te verstaan, maar ook een lange adem te hebben. Om de Nederlanden bestuurbaar te houden, moet Karel V onder andere rekening houden met de adel. Door de edelen al als tieners naar het hof in Brussel te halen en ze hoge functies – een officiersrang of het stadhouderschap – aan te bieden, probeert hij ze bij het landsbestuur te betrekken. Toch komt gedurende het tweede kwart van de zestiende eeuw de relatie tussen vorst en adel onder druk te staan. Om de bestuurlijke eenheid van de Nederlanden te bevorderen worden vanaf ongeveer 1530 nieuwe centrale gerechtsinstellingen in het leven geroepen en krijgen bestaande gerechtsinstellingen meer betekenis. In deze en andere bestuursorganen krijgen de edelen er geduchte concurrenten bij: juristen met een universitaire bul op zak die hun positie te danken hebben aan de vorst. Deze 'ambtenaren' zijn beter in staat aan de stijgende behoeften van Karel V (en later diens zoon Filips II) te voldoen – bij de adel ontbreekt het doorgaans aan de vereiste knowhow.

SCHWÄRMER

Ook op een ander terrein ontstaan spanningen. Wereldlijk en kerkelijk gezag zijn in de zestiende eeuw onlosmakelijk met elkaar verbonden. Karel V profileert zichzelf als patroon van de rooms-katholieke kerk. Concreet zien we dit terug in de schenkingen van de vorst aan diverse kerken in den lande. De beroemde Goudse ramen in de Sint-

¹ Zie ook de historiografische discussie van Jozef Deleu, 'De Beeldenstorm', in: *Ons Erfdeel* vol. 18 (1975), Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam, 1949), J. Scheerder, *De Beeldenstorm* (Haarlem, 1974) en M. Dierickx, 'Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566', in: *Streven: maandblad voor geestesleven en cultuur* vol. 19 (1966), p. 1040-1048.

Janskerk zijn illustratief. Op de glas-in-loodramen zien we landvoogdes Margaretha van Parma; keizer Karel V en zijn zoon Filips II worden voorgesteld als koning David en Salomo. Uit je kritiek op de kerk en haar rol in de samenleving, dan uit je daarmee in de ogen van de vorst ook kritiek op het wereldlijk gezag. Het is daarom niet verwonderlijk dat de negatieve beoordelingen van de Duitse theoloog Maarten Luther al snel onder de aandacht komen van Karel V.

Luthers idealen vinden weerklank in de standenmaatschappij die Europa in de zestiende eeuw is. Maar ook de boekdrukkunst en de machtsstructuur van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie zijn debet aan zijn succes. Voor het eerst in de geschiedenis is het nu mogelijk het reformatorisch gedachtegoed in grote oplagen en op een coherente manier te verspreiden. Karel V is weliswaar sinds 1519 rooms koning, maar moet rekening houden met vele rijksprinsen en mag op het grondgebied geen leger bijeenbrengen. Sommige prinsen kiezen er zelfs voor Luther in bescherming te nemen. Luther heeft overigens geen enkele intentie een blijvende breuk in de kerk te veroorzaken, hij wil slechts de kerkelijke structuren van binnenuit, en in samenspraak met de wereldlijke overheden, hervormen. Zwerfpredikers, of *Schwärmer*, zoals Luther ze noemt, geven echter een eigen interpretatie aan Luthers' gedachtegoed en huldigen radicalere ideeën over religieuze hervormingen. De ketterijverordeningen tegen 'Lutherie' en na 1550 de calvinisten worden steeds strenger, culminerend in het beruchte 'Bloedplakkaat' in 1550. De inquisiteurs die toezien op de naleving, zijn bij de hoge en de lage standen geen graag geziene mannen. Ook de adel ziet zich steeds vaker geconfronteerd met deze lieden. De inbeslaggenomen bezittingen van veroordeelde ketteren vallen steeds vaker toe aan deze inquisiteurs of aan de schatkist van de vorst, maar niet aan de adelstand.

'SLAPPE NEERINGEN'

De grieven van de adel worden gedeeld door alle lagen van de bevolking, en nog verder versterkt door andere problemen in het land die op elkaar inwerken en elkaar versterken. Zo is er gedurende de jaren 1550 en 1560 sprake van extreem weer. De winters zijn in deze periode lang en bitterkoud, en de zomers doorgaans ongewoon nat en koel. Het gevolg laat zich raden: de gewassen rotten op het land en daarbij breekt ook nog eens de pest uit. Door verschillende handelsconflicten met buitenlandse vorsten vergaat het de economie ook niet best. Er is sprake van 'crancke ende slappe neeringen'.

Eind december 1565 trekt een groep lagere edelen het initiatief naar zich toe. Ongeveer vierhonderd edelen, verenigd in het Compromis der Edelen verwoorden hun grieven en die van het volk in het *Smeekschrift*. Tijdens een audiëntie bij landvoogdes Margaretha van Parma biedt Hendrik van Brederode dit document aan. Onder nauwelijks verholde dreiging met opstand wordt om ver-

'WIE IN DE ZESTIENDE EEUW DE NEDERLANDEN WIL BESTUREN DIENT NIET ALLEEN DE KUNST VAN HET ONDERHANDELEN TE VERSTAAN, MAAR OOK EEN LANGE ADEM TE HEBBEN'

zachting van de plakkat en het stopzetten van de Inquisitie gevraagd. Het antwoord van de landvoogdes komt hierop neer: de naleving van de ketterijplakkat zal worden opgeschort en de inquisiteurs moeten hun werkzaamheden staken. De protestantse bijeenkomsten worden toegestaan op de plaatsen buiten de stadsmuren – daar waar ze voorheen ook al plaatsvonden. Deze afspraken blijven van kracht totdat er een definitief antwoord komt van Filips II uit Spanje.

HAGENPREKEN

Vanaf mei 1566 doet zich in West-Vlaanderen een nieuw fenomeen voor. Het verspreidt zich snel over de rest van het land en neemt dreigende vormen aan: de zogeheten hagenpreken. Hagenpreken zijn predaties op open velden rondom grote steden die door honderden of soms zelfs duizenden mensen worden bezocht. De spirituele gisting van de jaren ervoor, merkbaar in zowel woord, beeld, als geschrift, komt tot een ontlading tijdens deze preken. De bijeenkomsten worden toegestaan en vaak zelfs begunstigd door aanhangers van het Compromis. De toegestane vrijheden verwoordt door Margaretha van Parma worden al snel opgevat in de breedste

Het laatste avondmaal, glas-in-loodraam in de Sint-Janskerk in Gouda, geschenken door Filips II. Linksonder zijn Mary Stuart en Filips II te zien.

2 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), toegangsnummer I 218 Raad van Beroerten, inventarisnummer 135, fol. 114v.-115r.
3 ARAB, I 218, inv. nr. 115, fol. 194r.

zin van het woord. Veel mensen zien de acties van het Compromis dan ook als vrijbrief openlijke predicaties te organiseren en bij te wonen. De hagenpredikers hebben verschillende achtergronden. Soms zijn het ballingen die al jaren in het buitenland hebben doorgebracht, gevlucht om geloofsredenen. Maar er zijn ook predikers bij die op enig moment in het verleden hun katholieke functie vaarwel hebben gezegd. Weer anderen hebben eerder nooit een officiële, geestelijke functie bekleed en kunnen het best als ‘lekenpredikers’ beschouwd worden: lieden die zich de Bijbel in de eigen volkstaal hebben eigengemaakt en die soms al jaren een ondergrondse geloofsgemeente leiden. De verering van heiligenbeelden en relikwieën komt vaak terug in de preken – voor lutheranen niets minder dan afgoderij. Zo ontspint zich in de Minderbroederkerk van Harderwijk een discussie over dit onderwerp tussen de zeer actieve hagenprediker Jan Aertsz Mandemaker en de koster van de kerk:

‘NAARMATE DE ZOMER VORDERT, WORDEN DE HAGENPREDIKERS EN HUN TOEHOORDERS STEEDS BRUTALER, TOTDAT ER ZELFS PREKEN PLAATSVINDEN BINNEN DE STADSMUREN’

‘Dat als die Mandemaecker in die broeren kercke predikte/ dat hy getuyghe inden kercke was/ und zoe die predicant onder anderen begost toe blasphemieren op die beelden/ heeft hij getuyghe gesien/ dat die guardian bij hem predicant opten stoell quam staen/ und hem daer jehens gesatt/ allegierende die cijraet van Salomons tempel.’²

In modern Nederlands: ‘Toen Mandemaker in de Broerenkerk predikte was hij, getuige, in de kerk aanwezig. Op het moment dat de prediker kwaad begon te spreken over de heiligenbeelden kwam de gardiaan naast hem op het kansel staan. Hij sprak de prediker tegen en verwees naar de versieringen in Salomo’s tempel.’

Hagenpreken worden meestal gehouden op plaatsen buiten de jurisdictie van een stad of op de landgoederen van Compromisleden als Hendrik van Brederode – de kans dat autoriteiten de preek komen verstoren is hier minimaal. In sommige gevallen gaat de steun van de ‘Verbonden edelen’ verder dan het tolereren van hagenpreken op hun grondgebied. De aanwezigheid van de hoge heren wordt soms opgemerkt en een enkele keer treden zij zelfs op als persoonlijke lijfwacht van de predikers. Willem Dircxz uit Voorschoten verklaart het volgende over een preek net buiten Leiden:

‘...daer deur hy eens derwerts ging om[m]e te zyne water te doene was, en(de) comen(de) aldaer op het eynde vant sermoen, sach datter [een] predi- cant predickte en(de) gaende hy deposant weder nae huys quam die heere van Wijngaerden nae hem te wagen rijden, en(de) reedt hij sulcx verbij, hebben(de) den p(re)dicant bij hem opte wagen...’³

In modern Nederlands: ‘...hij ging naar de plaats waar de hagenpreek plaatsvond om water te halen. De preek was bijna ten einde. Hij zag de prediker spreken en ging weldra terug naar huis. Terug op weg naar huis kwam de heer Van Wijngaerden hem tegemoet rijden op een kar. Naast hem op de kar zag hij de prediker...’

De genoemde Jacob Oom van Wijngaerden behoort tot de riddermatige adel van het graafschap Holland en tot de ondertekenaars van het *Smeekschrift*. Behalve dat hij verschillende predikanten van A naar B brengt, maakt hij er ook geen probleem van de toehoorders van de hagenpreken te voorzien van pistolen.

Naarmate de zomer vordert, worden de hagenpredikers en hun gehoor steeds brutaler, totdat er zelfs preken plaatsvinden binnen de stadsmuren. In het Gelderse Tiel loopt een dergelijke situatie volledig uit de hand. Een pastoor schetst een levendig beeld van wat er gebeurt op een augustusdag 1566. Een schout neemt poolshoogte op een kerkhof binnen

de stad waar een menigte van ongeveer zestig man zich verzameld heeft. Hij heeft zijn hond meegenomen en sommeert de spreker direct de stad te verlaten. Echter, prediker Jacobus Michaëlis uit Culemborg wil van geen wijken weten en krijgt nu de hond op zich afgestuurd:

‘Ende de predicant gevolcht zynde heeft hij Schouteth opden selven predicant eenen Engelschen dogge gehest, die den selven predicant vande stoel affgetoeghen ende neder getoeghen heeft.’⁴

In modern Nederlands: ‘...na de predikant te zijn gevolgd heeft hij, schout, zijn Engelse Bulldog op de prediker losgelaten. De hond trok hem van het spreekgestoelte af.’

De bezoekers van de preek zien dit aan en weten de man en de hond van elkaar te scheiden. Op zijn beurt moet de schout het nu ontgelden die maar met moeite het vege lijf kan redden. Met brandende lonten en allerhande wapentuig gaat het gezelschap nu op weg naar het stadhuis. Na het gebouw een nacht lang te hebben belegerd worden uiteindelijk afspraken gemaakt over de vrijheden voor een harde kern gereformeerden binnen de stad.

‘LAETSE UYTGANCK’

De bom barst uiteindelijk op 10 augustus 1566 in het nu Franse Steenvoorde. Na een opruiende

hagenpreek van de uit ballingschap teruggekeerde Sebastiaen Matte gaan gereformeerden op weg naar de kerk en het klooster. Niets blijft er heel van het interieur in beide godshuizen. Al eerder in de geschiedenis deed zich iets dergelijks voor. In 1522 bijvoorbeeld worden, gedurende de afwezigheid van Luther, beelden kapotgeslagen in het Duitse Wittenberg. Idem in Frankrijk. De schaal waarop de vernielingen in de Nederlanden plaatsvinden en de snelheid waarmee de oproeren zich verspreiden, zijn echter ongekend.

Binnen de reformatische stromingen zijn het in het bijzonder de calvinisten die sympathiseren met het ontruimen van kerken en kloosters. Vooral de grootschalige vernielingen in Antwerpen maken overal in de Nederlanden grote indruk en worden gezien als het startsein voor ongeregelde elders in het land. De bevolking heeft een dag van tevoren al uiting gegeven aan hun onvrede door tijdens de ommegang van het Mariabeeld ‘Maayken, Maayken, dit is uw laetse uytganck!’ te roepen. Op 20 augustus gaat het mis. Niet één van de ongeveer vijftientig tot dertig aanwezige kerken en kloosters in de stad blijft voor de vernielzucht van de beeldenstormers gespaard. De gebeurtenissen in Antwerpen zorgen voor een schokgolf door de Nederlanden. Overal wordt het nieuws met ongeloof ontvangen en in veel steden vormt deze gebeurtenis het startsein voor de ondergrondse consistories om actie te ondernemen.

ARAB, I 218, inv.
nr. 136, fol. 6v.

Hendrik van Brederode biedt Margaretha van Parma het Smeek-schrift aan. Prent uit *Histoire de la guerre des Pays-Bas, 1727*, R.P. Famiens Strada e.a., collectie Vredespaleis.

Standbeeld van Hendrik van Brederode in Brussel. Foto: M0tty.

Op donderdag 22 augustus bereiken de Antwerpse beeldenstormers 's-Hertogenbosch. In de namiddag ratelen hun reiskarren over de keien, waarna ze stoppen bij de Sint-Janskerk. Het nieuws over de komst van deze lieden moet al eerder zijn ontvangen. Die middag hebben handwerklieden zich al in de kerk verzameld, waar zij provocatief Duitse psalmen aanheffen, demonstratief in verboden psalmboekjes bladeren en koster Mathias Keyen bespotten. Tegen het einde van de middag slaan zij de handen ineen met de gearriveerde mannen uit Antwerpen. Uit de gelederen van de smeden staat Christoffel Ruyvoegel op. Hij vernietigt daarop het kruis boven de trouwdeur, dat met ijzeren haken aan de muur bevestigd is: 'Dit is voor u, goede mannen!'

Deze actie is het startsein van de verwoestingen die volgen. Van de honderden heiligenbeeldjes en ongeveer tweeënvijftig altaren die in de Sint-Janskerk aanwezig zijn, worden er vele kapotgemaakt. Tot hiertoe lijkt er nog sprake van een vooropgezet plan en organisatie. De schout en magistraat horen van de gebeurtenissen, gaan eropaf en worden direct verjaagd met de woorden: 'Vertreckt gy bloetsuypers!' De schutters van de Jonge Voetboog worden bijeengeroepen: slechts negen personen blijken bereid mee te gaan naar de kerk. Zij staan door hun geringe aantal machteloos. Tegen het middaguur dringen beeldenstormers opnieuw de Sint-Janskerk binnen. Pas tegen tien uur 's avonds zijn de beeldenstormers weg en zijn de stadsschutters bereid de kerk te bewaken.

De dagen daarna gaan de vernielingen onverminderd door in de kloosters in en om de stad. Degenen die de gebeurtenissen achter de schermen hebben gestimuleerd, verliezen nu iedere grip op de situatie. In de bronnen komen roof van voedsel en drinkwaren én volkswoede duidelijk naar voren als drijfveren. We lezen bijvoorbeeld hoe Joost de Lintwever toeslaat in het Sint-Geertruidenklooster aan de Orthenstraat:

'DE SCHOUT EN MAGISTRAAT HOREN VAN DE GEBEURTENISSEN, GAAN EROPAF EN WORDEN DIRECT VERJAAGD MET DE WOORDEN: "VERTRECKT GY BLOETSUYPERS!"'

'En(de) spraken tot zeke(re) religieusen (als namentlick der zuster vand(en) schouteth Brecht, de dochte(re) heer Willem van Oss en(de) der zuste(re) van wylen Mr Merten de Graeve) en(de) zeyden zusterkens nu zuldy de vos slechten en(de) cruypen uuyt daer ghy inne zyt gecroep/ Ende stonden die jongers die int voers(chreven) clooster waeren voirts ten eynde zy die beelden int voers(chreven)

clooster af breken zouden zeggen(de) stoot dit af en(de) slaet dat in stukken.'

In modern Nederlands: 'En hij sprak tot een aantal geestelijken (te weten de zus van de schout, de dochter van Willem van Oss en de zus van wijlen meester Merten de Graeve) deze of soortgelijke woorden: "Nu zullen wij de vos uit zijn schuilplaats verdrijven!" Toen de jongens in het klooster waren riepen zij: "Stoot dit af en sla dat in stukken!"'

Het begrip 'vos' moet in dit verband waarschijnlijk een sterk symbolische betekenis hebben gehad. Vossen staan symbool voor verraad, vleierij, sluwheid en oneerlijkheid. Van de Bossche kloosters is het Wilhelmiengklooster Baseldonk een van de gebouwen die het ergst getroffen zijn, samen met de kloosters van de dominicanen en die van de minderbroeders. Bronnen zijn het erover eens dat het de plunders meestal te doen was om levensmiddelen. Sommige geestelijken hebben dit ook in de gaten en weten vernielingen te voorkomen. Zo laat de prior van het fraterhuis in allerijl de tafel dekken voor de ongenode gasten:

'Zegt ierst des gevraecht zynde/ Dat ten tyde vanden ierste destructie binnen des(es) stadt geschiedt/ Des achternoens tusschen vier en(de) vyff uren zyn binnen der kercke vanden fratres huys voers(chreven) zom(m)ige quaet willige gecomen/ Waer voere hy depon(ent) en(de) den pater beducht wesen(de) dat zy binnen de voers(chreven) kercke zouden d'aultaeren en(de) beelden breken/ gelyck zy sdaechs te voeren in S(in)te Jans kercke en(de) zom(m)ige andere kercken gedaen hadden/ hebben om tselve te verhinderen inde kercke gedeckt ge-

hadt eene taefe en(de) daerop gestelt booter kесе en(de) zallem en(de) drie kannen biers daerby.’

In modern Nederlands: ‘Ten tijde van de eerste vernielingen binnen de stad, tussen vier en vijf uur ’s middags, waren enige kwaadwillige personen binnengedrongen in de kerk van de fraters. Hij en de pater waren bevreesd dat zij de altaren en beelden zouden breken zoals zij dat eerder in de Sint-Janskerk en andere kerken hadden gedaan. Om dit te verhinderen hebben zij een tafel gedekt en boter, kaas, zalm en drie kannen bier klaargezet.’

De beeldenstormers slaan opnieuw toe in oktober 1566. De komst van twee regeringsambtenaren vanuit Brussel zorgt voor de welbekende lont in het kruitvat. Een tassenmaker en ex-koorknaap genaamd Jan Bentijn ruïneert het orgel in de Onze-Lieve-Vrouwekapel en wel om de volgende reden:

‘Dewelcke die orgelen aldaer omstucken smee/ zeggen(de) zy hebben my het singen verboden/ maer ick sal hun het pypen verbieden.’

In modern Nederlands: ‘Hij smee het orgel aan stukken en riep: “Zij hebben mij het zingen verboden, maar ik zal hen het orgelspelen verbieden!”’

STRASSE ORGANISATIE

Religieuze, sociaaleconomische en meer irrationele elementen zijn in de Bossche Beeldenstorm zeer nauw met elkaar verbonden.⁵ Op dezelfde dag als in Den Bosch, vinden er ook vernielingen plaats in Breda. De eerste onheilstijdingen over de Beeldenstorm bereiken de stad op 21 augustus 1566. Vanuit Antwerpen zouden duizenden beeldenstormers naar de stad op weg zijn. De aantallen blijken schromelijk overdreven, maar de stedelijke overheid kan niet voorkomen dat er die avond enkele tientallen Antwerpenaren de stad binnenglippen en onderdak zoeken bij medestanders onder de Bredase bevolking. De volgende dag gaan veel mensen over tot het verwijderen van de beelden uit de in Breda aanwezige kloosters en de kerk. Wat opvalt, is dat het er allemaal heel ordelijk en weinig chaotisch aan toegaat. A.J.M. Beenakker, die in 1972 een studie wijdde aan de Beeldenstorm in Breda, concludeert dat de gebeurtenissen niet zozeer geïnitieerd worden door grote aantallen beeldenstormers – durf en strasse organisatie van enkele tientallen gereformeerden vormen de drijvende kracht achter de gebeurtenissen hier. De actieve betrokkenheid van een van de ‘Verbonden Edelen’ valt ook op. Nadat de beeldenstormers

hebben toegeslagen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk tracht de magistraat verdere vernielingen te voorkomen. Filips van Marnix van Sint-Aldegonde waarschuwt hem echter de gereformeerden geen strobreed in de weg te leggen. Eerder hebben hagenpredikers bij hem thuis in de stad onderdak gekregen. Beschermd door deze invloedrijke figuur, wordt de tweede dag het interieur van klooster Sint-Catharinadal naar de vernieling geholpen. Net als in Antwerpen blijft er ook in Gent niets heel van de kerken, kloosters en kapellen. Een etmaal blijkt voldoende voor groepen beeldenstormers om de zeven parochiekerken, de Sint-Veerlekerk, tien mannenkloosters, twaalf vrouwenkloosters, drie begijnhoven, tien hospitalen en zeven kapellen te verwoesten. Er is duidelijk sprake van een zorgvuldig voorbereid plan. Daarbij moet gezegd worden dat aan de vooravond van de Gentse Beeldenstorm sprake is van sterk schommelende graanprijzen en dat dit mogelijk een stempel heeft gedrukt op de gebeurtenissen.⁶

Een verhaal over drie steden. Beeldenstormers slaan er weliswaar op dezelfde dag toe, maar op elke plek met andere motieven. ■

⁵ Zie over de Beeldenstorm in Den Bosch bijvoorbeeld L.J.A. van de Laar, ‘De Beeldenstorm in ’s-Hertogenbosch’, in: *Boschboombladeren* vol. 34 (november 1986), p. 2-25.
⁶ Peter Arnade, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt* (Ithaca, 2007), p. 95.

De Beeldenstorm.
Prent van Frans Ho-
genberg, 1566-1570.

VERDER LEZEN

- JAN J.B. KUIPERS, *De Beeldenstorm. Van oproer tot opstand in de Nederlanden, 1566* (Zutphen 2015).
- J.J. WOLTJER, *Op weg naar tachtig jaar oorlog. Het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond* (Amsterdam 2011).
- MAURITS EBBEN, MARGRIET LACY-BRUIJN en ROLOF VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER, *Alba. General and Servant to the Crown* (Rotterdam 2013).
- MAARTEN HAGEMAN, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005).
- HENK VAN NIEROP, ‘Edelman, bedelman. De verkeerde wereld van het Compromis der Edelen’, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* vol. 107, no.1 (1992), p. 1-27.

LUXE GOEDEREN, SLAVEN EN SOLDATEN

Zijderoutes spelen belangrijke rol in de geschiedenis

Peter Frankopan schreef met *De Zijderoutes* een boek over de belangrijkste handelsroutes door Azië. De routes hebben een grote rol gespeeld in de wereldgeschiedenis. Frankopan is een geweldige verteller, wiens boek geen moment verveelt.

Gert Moleman is oud-docent Nederlands en amateur-historicus

Door de geschiedenislessen in mijn jonge jaren heb ik de term 'zijderoute' altijd nadrukkelijk met Marco Polo geassocieerd. Dit lijkt Peter Frankopan, auteur van *De Zijderoutes, een nieuwe wereldgeschiedenis*, niet te doen. Pas op pagina 214 noemt hij voor het eerst de vermaarde Venetiaanse koopman en ontdekkingsreiziger. Polo is op dat moment in Pisa krijgsgevangene samen met ene Rustichello, met wie hij vriendschap sluit en wie hij over zijn avontuurlijke reizen vertelt. Die besluit de herinneringen op schrift te stellen, waarna Marco

Polo tot een begrip wordt. Ook verderop valt de naam hooguit mondjesmaat. 'Zijderoutes' moet dan ook veel ruimer worden opgevat dan de karavaanwegen door Azië alleen. De routes waren vanaf het begin van de beschaving de belangrijkste handelsroutes en zij hebben mede en misschien wel grotendeels de wereldgeschiedenis bepaald. En het aantal was niet gering, gezien de vijftientig hoofdstukken, waarin Frankopan er telkens één onder de loep neemt. De eerste routes ontstonden in het gebied 'tussen de oostkust van de Middellandse Zee

tot aan de Himalaya', waar nu 'exotisch aandoende randstaten' als Kazachstan, Oezbekistan en Kirgizië liggen. Ook de Perzen, die in 550 voor Christus onder Cyrus de Grote een rijk hadden gesticht dat zijn weerga niet kende (van Griekenland, het Midden-Oosten, Centraal Azië, Zuid-Egypte tot India) legden een uitgebreid wegennet aan. Daardoor floreerde de handel, kwam er welvaart, 'konden de heersers zich uitleven in buitensigehobby's' en indrukwekkende gebouwen betrekken. Zo gaf koning Darius opdracht tot de bouw van een paleis 'met de fijnste kwaliteit ebbenhout en zilver uit Egypte, ceder uit Libanon, fijn goud uit Bactrië, lapis lazuli en cinnaber uit Sogdië, turkoois uit Chorasmië en ivoor uit India'. De Grieken lieten zich ongeveer twee eeuwen later eveneens niet onbetuigd. Tot ver in Azië breidden zij hun imperium uit. Tot zijn vroege dood in 323 v.Chr. voerde Alexander van Macedonië, beter bekend als Alexander de Grote, het leger aan. Evenals de Perzen dreven de Grieken handel tot in de verste uithoeken. Bekend is dat in de steden op de handelswegen gestandaardiseerde munten werden geslagen met als kop het hoofd van de koning 'wiens lokken bijeen worden

Romeins of Byzantijns mozaïek van een pauw, 3e-4e eeuw. Waarschijnlijk uit Noord-Afrika. De pauw was een populair onderwerp voor Romeinse en Byzantijnse kunstenaars. De vogel stond symbool voor het paradijs, vernieuwing en de lente. Veel rijke burgers hadden pauwen in hun tuin. The Met, New York.

gehouden door een diadeem; de heerser kijkt onveranderlijk naar rechts'. Eveneens waren er in het Oosten 'onmiskienbaar tekenen van een toenemende hellenisering – het maakt kennis met ideeën, thema's en symbolen van het oude Griekenland'. Ook liet het Grieks zijn sporen in verscheidene Aziatische talen na.

PARELHOEN UIT AFRIKA

Vanaf de vijfde eeuw voor Christus veroverden de Romeinen zo ongeveer alles wat er te veroveren viel. Op het hoogtepunt – zo'n vijfhonderd jaar later – hadden ze grote delen van Europa, Afrika en Azië, inclusief alle landen om de Middellandse Zee, aan zich onderworpen. De handel bloeide als nooit tevoren. Daarvan profiteerden vooral de burgers in Rome. De welgestelde burgerij kon zich 'de meest exotische' producten veroorloven. Overal kwamen die vandaan, zoals een satire vermeldt: 'Fazant speciaal van de oostkust van de Zwarte Zee, parelhoen uit Afrika, zeldzame dure vissoorten, blauwe pauw en nog veel meer.'

Ook slaven voor de galeien en het privégebruik en zijde uit China vormden gewilde artikelen. Het laatste was echter schaars en voor de meeste nouveaux riches onbetaalbaar.

Vele heerschappijen kwamen vervolgens op om na verloop van tijd weer onder te gaan. Frankopan beschrijft ze met verve en laat ze allen de revue passeren. Zo waren er de Goten, Alanen, Vandalen en Hunnen die Europa bedreigden. De laatsten met aan het hoofd Atilla brachten de Romeinen in het zuidoosten van Europa een zware nederlaag toe, waarna ze voor 'pure paniek' zorgden. Het schijnt dat ze er 'door het opzettelijk deformeren van de schedels van jonge kinderen' afschuwwekkend uitzagen. De opmars van de islam via Afrika en Spanje werd pas bij Poitiers in 732 gestopt, wat als het begin van de reconquista wordt gezien. Vervolgens kwamen de Mongoolse troepen onder leiding van Dsjengis Khan: 'Ze ondermijnden muren, ze stichtten brand, ze slachtten af, ze plunderden en ze vertrokken weer.' Daarna ook

nog de Vikingen, die ook ver Europa binnendrongen en dood en verderf zaaiden. Net als de Romeinen (maar welke machthebbers eigenlijk niet!) maakten zij van de mensenhandel een lucratieve zaak.

De stadstaten Venetië, Parma en Genua, die elkaar het licht niet in de ogen gunden, openden nadat de orde enigszins was hersteld

'DE NAAM VAN ONTDEKKINGSREIZIGER MARCO POLO VALT MAAR MONDJESMAAT'

onbekende 'zijderoutes' naar India en China. Aan het eind van de middeleeuwen nam Spanje de leidende rol over. Door oorlogen, erfenissen en huwelijken was het Spaanse grondgebied flink gegroeid. Een veelvoud kwam erbij nadat Columbus Amerika had ontdekt en de Spanjaarden de inlandse bevolking met wapens en ziektes hadden gedecimeerd. Over Spanje werd gezegd: 'De zon ging er nooit onder.' Vervolgens maakten de routes naar het westen en het

Paus Leo I, begeleid door Petrus en Paulus, ontmoet Attila de Hun buiten de stadsmuren van Rome. Leo I kon Attila ervan overtuigen dat een aanval op Rome hem te weinig op zou leveren, waarna Attila een andere route nam. Fresco door Rafaël, 1514. Vaticaanse musea.

zuiden het land ongelooflijk rijk. Er werd zelfs zo veel uitgegeven aan oorlogvoering en megalomane projecten als de bouw van het Escorial, dat het land failliet dreigde te gaan. Ook Portugal beleefde een florissant tijdperk, vooral toen Vasco da Gama een nieuwe weg naar Azië via Kaap de Goede Hoop had ontdekt. In het julinumnummer van *Kleio* (*Kleio* 4, 2016) stond een prachtig artikel over de ontdekkingsreiziger die nog altijd een heldenstatus in zijn geboorteland geniet. Een gebeurtenis die op pagina 272 in *De Zijderoutes* wordt beschreven wil ik u niet onthouden. Het laat zien dat empathie bij Vasco da Gama volledig ontbrak, of nog erger, hij was 'wreed en zonder enig mededogen'. Eens enterde hij een schip met honderden moslims aan boord, die terugkeerden van een bedevaart naar Mekka. Vervolgens gaf hij opdracht het schip in brand te steken. Volgens een waarnemer ('Ik zal me het gebeurde elke dag van mijn leven blijven herinneren.') smeekten de vrouwen om genade en boden zij nog hun juwelen aan om geen prooi van de vlammen of de zee te worden, terwijl anderen hun kleine kinderen omhooghielden in een poging hen te beschermen. Naar zeggen van de getuige keek Da Gama onbewogen toe toen alle passagiers en bemanningsleden voor zijn ogen verdronken.

DE REPUBLIEK

Eind zestiende eeuw en gedurende vele decennia daarna werd de Republiek der Nederlanden de belangrijkste handelsnatie in de wereld. Bevrijd van de Spaanse overheersing vestigden de Nederlanders eigen vaarroutes, waarna ze voortaan zelf de revenuen konden opstrijken

in plaats van deze af te moeten staan aan Spanje. De opbrengsten gebruikten zij weer voor nieuwe en slimme investeringen, wat nog meer kapitaal genereerde. Ook stichtte de nieuwe republiek de VOC en de WIC, die het vizier hadden gericht op respectievelijk Azië en Amerika. De compagnieën bleken beide 'verbazingwekkend succesvol' te zijn. De eerste slaagde erin de specerijenhandel met Azië te monopoliseren; de tweede legde de hand op de goudhandel op Amerika. Ook de slavenhandel – een activiteit waaraan we als volk niet graag worden herinnerd – legde de staat geen windeieren.

MARITIEME REVOLUTIE

Na de Gouden Eeuw in Nederland domineerden de Engelsen de wereld en de handel. Met een afgunstige blik hadden zij naar de overkant van de Noordzee gekeken en hervormingen ingevoerd. De meeste daarvan waren

op Hollandse leest geschoeid. Er had bijvoorbeeld een 'maritieme revolutie' plaatsgevonden met grotere en snellere schepen, een slimmere zeeslagentactiek en een efficiëntere organisatie. Ook de oprichting van de East India Company had letterlijk een duit in de zak gedaan. Met geweld had de EIC de Portugezen uit de Indiase havenstad Surat verdreven en er ter bevordering van de

Portret van William Fullerton of Ro-semount, chirurg en burgemeester van Calcutta in 1757 en in dienst van de East Indian Company. Fullerton ontvangt een gast. Achter hem staan bedienden met chauri (vliegenmepers). De Engelsman zit op een prachtig tapijt en rookt een waterpijp. Er staan twee flesjes met rozenwater, een doosje met betelnoten en er ligt een zwaard. Deze attributen horen bij Indiase adel. Waterverfschilderij door Dip Chand, 1760-1764, Victoria and Albert Museum, Londen.

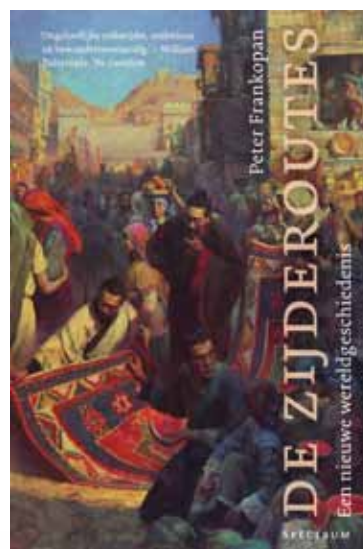
handel 'steunpunten gecreëerd met toekomstmogelijkheden'. Het ging de maatschappij nog meer voor de wind, nadat zij haar handelspositie in India had versterkt en ook van Madras aan de zuidoostkust een belangrijk centrum had gemaakt. *Britannia, rule the waves*. Tot in de vorige eeuw konden de Britten aan deze regel uit het patriottische lied van James Thomson voldoen. De laatste zijderoutes leiden naar onze tijd. In de negentiende eeuw was er natuurlijk de expansiedrift van Frankrijk onder Napoleon Bonaparte. Die maakte zelfs plannen, zoals hij in een brief aan de sultan van Mysore schreef, om 'India te verlossen van de ijzeren klauwen van Engeland'. Niet moeilijk te raden waarom hij zeggenschap wilde hebben over het land met zijn rijkdom. In twintigste eeuw waren er de wereldoorlogen, waardoor onze aardbol twee keer in brand stond. Ook toen werd er naarstig naar nieuwe 'zijderoutes' gezocht. Hitler bijvoorbeeld vond in 1941 dat er in zijn 'duizendjarig rijk' te weinig tarwe groeide om zijn 'Herrenvolk' te voeden. En ook olie en gas, die op zijn grondgebied ontbraken, had hij nodig voor de verwezenlijking van zijn utopia. Hij viel dan ook

Rusland binnen 'om Duitsland toegang te verschaffen tot alle grondstoffen die het nodig had'.

LOSSE POLS

Peter Frankopan (werkzaam in Oxford) heeft een historisch werk geschreven dat geen moment verveelt. Met vaart en in heldere taal poneert hij feiten, voorvallen, verwickelingen, oorzaken, gevolgen en veronderstellingen, alsof hij ze met de losse pols uit zijn mouw schudt. Bovendien ontpopt hij zich als rasverteller. Soms lijkt het alsof je midden in een aflevering van *Homeland* zit, bijvoorbeeld als hij de bevrijding beschrijft van de Amerikaanse gijzelaars in Teheran tijdens het presidentschap van Jimmy Carter. Ook waan je je met alle intriges en manipulaties af en toe in *House of Cards*. Het zal niet verbazen dat na *nine eleven* oud-president George Bush een keer de hoofdrol vervult. Ook schotelt Peter Frankopan de lezer talloze weetjes, of beter gezegd 'niet-weetjes', met smaak en hapklaar voor. Wist u dat de Italiaanse groet 'ciao' een verbastering is van 'schiaivo', dat 'ik ben je slaaf' betekent? Of dat de 'vaders van Rusland' de Vikingen waren? De 'dappersten en taaisten' onder hen waren naar het zuiden en

oosten van Europa getrokken en werden 'Roes' of 'Rhos' genoemd. Dat vanwege wellicht hun rode haar of waarschijnlijker: hun roeicapaciteiten. *De zijderoutes*, een wereldgeschiedenis is met precies 750 bladzijden, inclusief noten en register, een schitterend naslagwerk geworden, dat, vind ik, in geen enkele middelbare schoolmediatheek mag ontbreken. Maar u kunt als docent geschiedenis het gebonden boek met zijn prachtige omslag natuurlijk ook zelf aanschaffen. Beslist een aanrader. ■

Napoleon probeerde zich aan te sluiten bij Tipu, de sultan van Mysore in India, om de Britten te verdrijven. Daarvoor veroverde hij Egypte. De Fransen versloegen het leger van de Mammelukken in de Slag bij de Piramiden in 1798. Schilderij door Louis-François, Baron Lejeune, 1808. Musée National des Châteaux de Versailles.

DE ZIJDEROUTES. EEN NIEUWE WERELDGESCHIEDENIS. Peter Frankopan (Spectrum, Houten 2016), 750 blz., € 49,99

NEDERLAND EN MOSLIMS HEBBEN LANGE GESCHIEDENIS

Integreer nieuwe perspectieven in het curriculum

Als docenten geschiedenis hopen we dat leerlingen zich aangetrokken voelen tot 'het grote verhaal van Nederland': het verhaal van de totstandkoming van onze maatschappij zoals die nu is. Maar wat als een grote groep leerlingen het gevoel heeft dat er in het curriculum geen plaats voor ze is? Dient het geschiedenisonderwijs dan nog wel zijn doel? Misschien helpt het door het grotere verhaal van Nederland in een breder perspectief te plaatsen én nieuwe perspectieven te integreren in datzelfde verhaal.

Kasım Tekin is geschiedenisdocent, onderzoeker op gebied van islamitische geschiedenis en masterstudent 'geschiedenis van de internationale betrekkingen'.

Hoewel onze bevolkingssamenstelling de afgelopen eeuw sterk is veranderd, is het geschiedenisonderwijs nog tamelijk conservatief. De roep van veel docenten om een gevarieerder curriculum botst met de door de overheid opgelegde exameneisen. Ook veel leerlingen zijn klaar met het eurocentrische wereldbeeld dat onderwezen wordt, en dat geldt niet alleen voor leerlingen met een niet-Europese achtergrond. Leerlingen willen meer van de wereld zien. Ze willen andere onderwerpen dan alleen 'Nederland'. En ook de geschiedenis van Nederland (en van Europa) horen ze graag op een andere manier verteld. Het onderwijs is toe aan een nieuw verhaal. De vraag is alleen: welk verhaal is dat? Luisteren naar de behoeftes is vaak een goed begin. Nederlanders met een donkere huidskleur pleiten bijvoorbeeld al jaren voor meer slavernijgeschiedenis en voor een modernere benadering van het onderwerp.

EUROCENTRISCH

Mijn 'autochtone' leerlingen – bij gebrek aan een beter woord – vragen me regelmatig iets te vertellen over de geschiedenis van andere werelddelen als China, Afrika en het Midden-Oosten. En leerlingen met een islamitische achtergrond vinden het geschiedenisonderwijs vaak te eurocentrisch, want zij zien dat er te weinig oog is voor 'hun' rol in de geschiedenis.

Het is de behoefte van die laatste groep waar ik het in dit artikel over wil hebben. Deze leerlingen zijn zich namelijk vaak goed bewust van de rol die hun voorouders (moslims) hebben gespeeld in de geschiedenis van de wereld dat maakt dat het negeren ervan veel frustraties bij ze opwekt. Gelukkig hebben verschillende lesmethodes al een bescheiden poging gewaagd hier verandering in te

brengen door de middeleeuwen te beginnen met 'de opkomst van de islam'. Van diepgang is echter geen sprake en ook die ene paragraaf, zo is mijn ervaring, wordt door de gemiddelde moslimleerling sterk bekritiseerd. Veel docenten die met goede wil aan het onderwerp beginnen, komen daardoor soms in ongewenste discussies terecht.

WERELDGESCHIEDENIS

Ik stel daarom voor meer wereldgeschiedenis in het huidige curriculum te integreren. Een zijstap naar 'het ontstaan van de islam' is weliswaar een stap in de goede richting, maar mijns inziens nog niet voldoende. Ons verhaal gaat nu eenmaal over Nederland. Mijn aanbevelingen hier zouden wellicht als

Portret van Willem van Oranje, 1555. Door Antonio Moro, Gemäldegalerie Alte Meister, Kassel.

inspiratiebron kunnen dienen voor collega's die in de klas meer aan wereldgeschiedenis willen doen, of die wellicht ooit invloed zullen uitoefenen op de hervorming van het landelijke curriculum. Tot die hervormingen plaatsvinden raad ik collega's aan vooral *zelf* veel onderzoek te doen naar verschillende soorten geschiedenis, en vervolgens met die kennis te experimenteren in de klas. Het is de truc om zo veel mogelijk van die nieuwe inzichten te integreren in het bestaande curriculum, met hier en daar misschien zelfs wat verdiepende uitstapjes. En dat is goed mogelijk, zelfs wanneer het islamitische geschiedenis betreft. Want hoe vreemd het ook voor sommigen zal klinken, de geschiedenis van Nederland en moslims is sterker verweven dan we vaak denken.

JOODSE BANKIER

In het jaar 1569 schreef een Duitse edelman een brief aan een oude bekende, een vriend die hij nog kende van zijn tijd in Antwerpen. Deze vriend, Don João Migas Mendes, mocht dan wel gevlucht zijn voor de Portugese Inquisitie, hij bevond zich overduidelijk in een luxere positie dan de Duitse edelman. De invloedrijke bankier kwam uit een vooraanstaand Joods geslacht. Zijn thuisland wilde hem niet meer, maar de wereld ontving hem met open armen. Hij had Antwerpen intussen verlaten om carrière te maken in Constantinopel.¹ Hij dineerde met de machtigste staatsmannen van zijn tijd, adviseerde hen over hun buitenlands beleid en kreeg op den duur zelfs een aantal eilanden toegewezen die hij als een soort graaf mocht besturen. Minder luxe was de positie van de Duitse edelman. In tegenstelling tot zijn vriend, die de geschiedenis in zou gaan onder zijn Joodse naam Josef Nasi, was

hij *niet* bereid de Lage Landen te verlaten, ondanks de oplopende spanningen. Er was een opstand uitgebroken tegen de Habsburgse koning en na het plotse overlijden van de charismatische rebellenleider Hendrik van Brederode, een jaar eerder, was het leiderschap min of meer bij hem beland. Maar nu, in 1569, na zijn eerste veldslag tegen de IJzeren Hertog te hebben verloren, schreef hij zijn vriend

'DE HULP VAN JOSEF NASI AAN WILLEM VAN ORANJE KREEG GEEN PLAATS IN HET GROTE VERHAAL VAN NEDERLAND'

om hulp, nog niet wetende wat de uitkomst van dit alles zou zijn. Josef Nasi zou hem niet in de steek laten. Maar zijn hulp zou geen plaats krijgen in het grote verhaal van Nederland. De Duitse edelman kreeg wél een plaats in de schoolboeken: de graaf van Dillenburg, Willem van Oranje-Nassau.

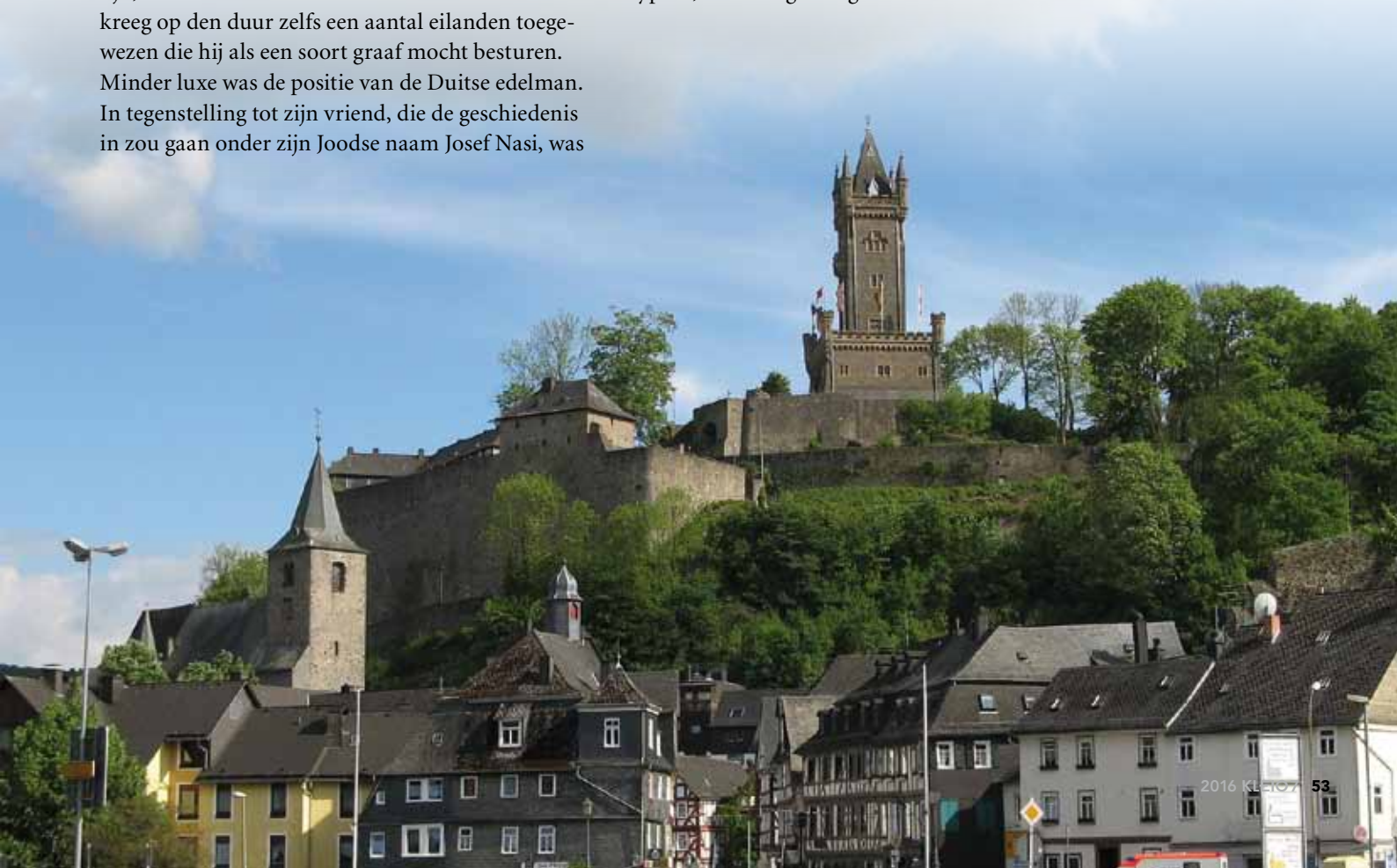
TURKSE HULP

Ten tijde van sultan Süleyman de Grote, en later onder diens zoon Selim II, werd Josef Nasi met enige regelmaat gevraagd om advies betreffende zaken in West-Europa. In de geheime brief van 1569 vroeg Willem van Oranje Nasi om bemiddeling bij de sultan.² Die bemiddeling kwam er en het voorstel om Spanje aan te vallen werd positief ontvangen. De Ottomaanse vloot, die zich op dat moment voorbereidde op de verovering van Cyprus, werd nu gereedgemaakt om de macht van ►

¹ www.jewishencyclopedia.com/articles/11333-nasi-joseph-duke-of-naxos.

² Afyoncu, E., Önal, A., en U. Demir, *Fransya Osmanlı tokadı, Yeditepe*, 2011, Istanbul, p. 192.

De Willemstoren op Slot Dillenburg. Foto: Oliver Abels.

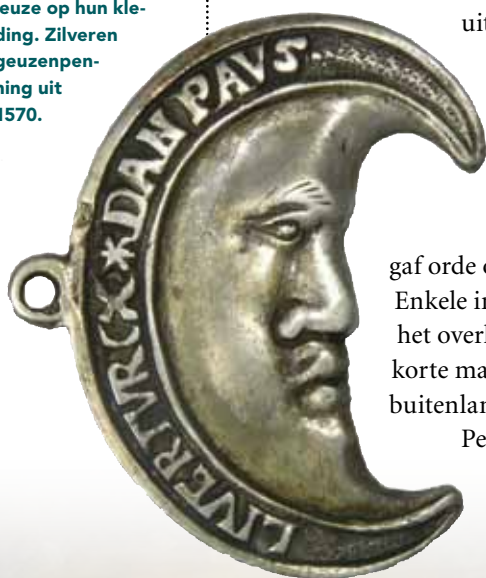

3 Idem.

4 Idem.

5 Van Gelder, M., 'Tussen Noord-Afrika en de Republiek: Nederlandse bekeerlingen tot de islam in de zeventiende eeuw' in: *Tijdschrift voor geschiedenis*. Jaargang 126, maart 2013, nr. 1, Van Gorcum, p. 19.

Rechts: Ali Pasha, de bevelhebber van de Ottomaanse vloot tijdens de Slag bij Lepanto. Achter hem zijn hoofd op een paal, op het schip waarop hij gewond raakte en later ont hoofd werd. Victoria and Albert Museum, Londen. Onder: 'Liever Turks dan Paaps', de Geuzen droegen een penning met deze leuze op hun kleding. Zilveren geuzenpenning uit 1570.

de Spanjaarden op de Middellandse Zee verder in te perken. In een brief aan de 'de Lutherse heren in de Spaanse en Vlaamse gebieden' schreven de Ottomanen dat geadresseerden konden rekenen op militaire en maritieme steun in hun strijd tegen de 'ongelovige' katholieken.³

In dezelfde periode schreef Willem een brief naar de moslims in Spanje (de 'moriscos'). In de brief werden deze Moren verzocht in het geheim contact te leggen met de protestanten. De Spaanse moslims, die de Ottomaanse kalief erkenden als 'superieur leider van alle moslims', beloofden dat wanneer de protestanten de confrontatie met de katholieken zouden aangaan, zij de protestanten zouden steunen.⁴

SLAG BIJ LEPANTO

Onder het bewind van Selim II ging de diplomatieke strijd in Europa door. De Ottomanen beloofden directe 'financiële en militaire steun' aan de Nederlanden. Door een samenloop van omstandigheden bleef de (noodzaak voor) militaire steun op

'Nederlands grondgebied' echter uit. De Habsburgers richtten zich nu namelijk met man en macht op de strijd tegen de islamitische aartsvijand van de paus, iets wat de Nederlandse opstandelingen de ruimte gaf orde op zaken te stellen.

Enkele interne gebeurtenissen, zoals het overlijden van de sultan, een korte machtsstrijd om de troon en buitenlandse worstelingen met de Perzen en de Oostenrijkse Habsburgers, zorgden voor

wat tegenslagen aan Ottomaanse zijde. Even zag het ernaar uit dat het tij was gekeerd en de Spanjaarden dan eindelijk 'den Turck' in het nauw hadden gedreven. Voor de katholieke leiders, wier 'houding er één was van twijfels en gevoelens van minderwaardigheid', was het nu of nooit.⁵ Op Spaans initiatief werd de veertiende kruistocht tegen de Ottomanen (de eerste begon in 1359) in het leven geroepen. De admiraals van het Spaanse Rijk, Venetië, Genua, de Pauselijke Staat en de kruisridders van Malta brachten een enorme vloot op de been.

Samen deden ze het onmogelijke: ze versloegen de – normaal gesproken oppermachtige – Ottomaanse vloot tijdens de Slag bij Lepanto in 1571.

De slag bij Lepanto in 1571. Schilderij door Andries van Eertvelt, 1640.

GEUZENLIED

Toch was deze slag moeilijk een overwinning te noemen en de gevolgen ervan kwamen de Nederlandse opstandelingen erg goed uit. Door alle inspanningen kwam de bodem van de Spaanse schatkist in zicht. Ook kwamen in diezelfde periode de eerder genoemde moriscos in actie (1569-71). Het neerslaan van hun opstand in het voormalige Andalusië kostte Filips II veel geld en moeite.⁶ Maar daar bleef het niet bij. In diezelfde periode liet de sultan de 'bey' van Algerije in actie komen met overzeese uitvallen richting de Spaanse kust. Toen Istanboel tot slot – tot ieders stomme verbazing – het ondenkbare voor elkaar kreeg door na de verloren zeeslag een geheel nieuwe (en sterkere) vloot te water te laten, drong de realiteit tot de geallieerden door. De Habsburgse historicus Joseph von Hammer-Purgstall verwoordde de situatie zo: 'Het is alsof [niet wij, maar] de Ottomanen de winnaars waren van de Slag bij Lepanto.'⁷ In de zomer van 1574 heroverden vizier Koca Sinan Paşa en de Ottomaanse vloot onder leiding van kapitein Kılıç Ali Paşa de stad Tunis en het kasteel van Halvuka, dat sinds 1535 gold als een strategische uitvalsbasis voor de Spanjaarden op de Middellandse Zee.⁸ Dat de Nederlandse opstandelingen waardering voor deze reeks gebeurtenissen hadden, bleek onder andere uit de vele geuzenliederen die men zong. Dat gold ook voor de vreugde over het nieuws dat de moslims in Tunis streken tegen de Spanjaarden, waardoor deze zich niet met volle kracht konden richten op de Republiek:

*'Den Turck die coemt al met ghewelt,
Met dry hondert duysent man is hy te velt,
Te voet end oock te Peerden,
Hy heeft gewonnen, tzy u vertelt,
Twee steden van grooter weerden.
Lagoulette ende Thoenis sijn die Steden genaemt
Daer binnen was so menigen Italiaen, Bisschoppen,
Cardinalen, Spaensche gesellen,
Die sijn daer gebleven, wilt dit verstaen,
Die en sullen ons hier niet meer quellen.'*⁹

Maar van een officiële overwinning was nog lang geen sprake. Het duurde nog tientallen jaren voordat de Republiek bij de Vrede van Westfalen (1648) erkend werd als zelfstandige staat. Wat ons geschiedenisonderwijs niet vermeldt is dat, in tegenstelling tot andere Europese machten, de Ottomaanse moslims de Republiek al dertig (!) jaar eerder, als eerste mogendheid ter wereld, erkenden als zelfstandige staat. Een staat die recht had op godsdienstvrijheid – een islamitische waarde waar edellieden als Willem van Oranje in hun brieven en

smeekschriften maar al te graag naar verwezen.¹⁰ Moslims hebben daarmee zowel bijgedragen aan de vorming van onze cultuur, aan het ontstaan van onze traditionele grenzen en aan het uitgroeien van de Republiek tot een van de machtigste naties ter wereld.

EEN 'INCLUSIEVER' BEELD

Met dit artikel verduidelijk ik een onderbelicht perspectief met betrekking tot de ontstaansgeschiedenis van Nederland. Ook geef ik een indruk van hoe de integratie van nieuwe inzichten ervoor kan zorgen dat ook andere groepen Nederlanders, in dit geval moslims, zich kunnen identificeren met hun geschiedenis. En dit is nog maar het begin. Er is namelijk nog veel meer te vertellen over de rol van moslims in de Nederlandse geschiedenis. Een nieuwe, inclusieve vorm van geschiedenisonderwijs zal niet alleen de interesse van moslimleerlingen wekken, maar ook – zo leert de ervaring – die van hun medeleerlingen. Het zou aan beide kanten kunnen zorgen voor een 'inclusiever' beeld van wat de Nederlandse samenleving nu is: een samenleving waar ook moslimleerlingen een onlosmakelijk onderdeel van zijn geworden. Ze zullen zien dat het verhaal van Nederland ook hún verhaal is, een verhaal waar moslims een bijdrage aan hebben geleverd, en ook vandaag de dag nog een actieve bijdrage aan leveren. En laat dát nou precies een van de hoofddoelen van ons geschiedenisonderwijs zijn. ■

- ⁶ Gündüz, T. & co, *Osmanlı Tarihi el kirabi*, Grafikler Yayınları, Ankara 2013, p. 207.
- ⁷ Idem. p. 217.
- ⁸ Afyoncu, E., Önal, A., en U. Demir, *Fransaya Osmanlı tokadı*, Yeditepe, 2011, Istanbul, p. 193.
- ⁹ Kuiper, E.T., *Het Geuzenliedboek*, W.J. Thieme & Cie, Zutphen, 1924, deel 1, p. 245.
- ¹⁰ Compier, Abdul Haq, 'Let the Muslim be my Master in Outward Things. References to Islam in the Promotion of Religious Tolerance in Christian Europe' in: *Al-Islam eGazette*, januari 2010.

Selim II, de sultan van het Ottomaanse rijk van 1566 tot 1574.

STUDIEREIS VGN NAAR THRACIË

22 april t/m 3 mei 2017

De VGN organiseert met Sophus Travel in de meivakantie van 2017 een twaalfdaagse studiereis naar Thracië. Een VGN-reis met een grote variatie van genietingen op velerlei gebied.

BESTEMMING

Thracië is het woongebied van de schriftloze Thraciërs. De kern ervan ligt in het zuiden van Bulgarije, het noordoosten van Griekenland en Europees Turkije. Deze drie landen worden in deze reis bezocht. Over de Thraciërs is niet veel bekend. Naast de mededelingen die de Griekse historicus Herodotus (ca. 485-420 v.Chr.) verschaft over dit krijgsvolke, zijn het vooral de materiële gegevens uit hun rijke grafmonumenten die de laatste halve eeuw tot de verbeelding spreken. Tussen 500 en 350 v.Chr. bereikten de Thraciërs hun grootste bloei. Nadien raakte hun gebied in de invloedssfeer van de Grieken (Macedonische koningen), het Romeinse en het Byzantijnse rijk. De belangrijkste Romeinse handelsroute, de Via Egnatia, doorkruiste het gebied, waardoor steden als Plovdiv, Thessaloniki, Edirne en Constantinopel/Istanboel floreerden. Deze steden worden tijdens de reis bezocht. Het gebied was en is een smeltkroes van volkeren, tradities, religies en culturen. Bovendien is het rijkelijk begiftigd met een gevarieerde en prachtige natuur. Tijdens de reis maken we met al deze elementen kennis. Onze gids is de aimabele, ervaren, en bovenal historisch onderlegde Engelsman van Belgische komaf en wonende in Bulgarije, Julien van Dommelen.

PROGRAMMA

ZATERDAG 22 APRIL

We vliegen van Amsterdam naar Thessaloniki. Als de tijd het toelaat, beginnen we met een eerste verkenning van de stad. Diner en overnachting in ons hotel.

ZONDAG 23 APRIL

Deze dag brengen we door in Thessaloniki. De gids vertelt over de invloed van de Via Egnatia op het geloof, de economie, de cultuur en manier van leven. We zien de Witte Toren, het Forum/Agora, de Rotonda, de boog van Galerius, het Aristotelesplein, de oude stadsmuren, en bezoeken het Joods museum. In de middag is er tijd om eigen interesses te volgen; de gids heeft vele suggesties. Ook hebben we een ontmoeting met de Joodse gemeenschap.

Kavala. Foto: P. Vasiliadis.

Muurschildering uit de grafkamer in Vergina. Het stelt Hades voor die Persephone ontvoert. Foto: Yann Forget, Wikimedia.

Thema's: migratie, integratie, nationale identiteit, taal, iconografie, het Romeinse rijk in de derde en vierde eeuw, het drama van de Griekse Joden.

MAANDAG 24 APRIL

We bezoeken Vergina, Dion en de Olympus. Vergina is de begraafplaats van het oude Macedonische koninkrijk. In de jaren zeventig werden hier de rijke graven van Philippus II (de vader van Alexander de Grote) en andere familieleden ontdekt. De reis gaat verder naar Dion, de antieke heilige stad van de Macedoniërs die aan de voet van de 3.000 meter hoge Olympus ligt. Deze berg speelt in de Griekse mythologie een grote rol. In Dion, gewijd aan oppergod Zeus, bracht Alexander de Grote een offer aan de goden voordat hij aan zijn wereldberoemde veldtochten in het oosten begon. We picknicken in het archeologisch park. Aan het eind van de middag zijn we weer terug in Thessaloniki. 's Avonds spreken we met een Griekse journalist over de oorzaken van de Griekse crisis en hoe de EU door de Grieken wordt ervaren; ook de migrantencrisis komt aan bod.

Thema's: de evolutie van het Godsbeeld, identiteit in de antieke wereld, de betekenis van een naam.

DINSDAG 25 APRIL

We vertrekken uit Thessaloniki om Kavala en Philippi te bezoeken. Kavala (zo'n 120 km ten oosten van Thessaloniki) was een belangrijke kustplaats

voor de Romeinen en Ottomanen. Aan het begin van de twintigste eeuw werd de stad deel van Griekenland. We zien onder meer het kasteel en het aquaduct, het Egyptische huis en het geboortehuis van Mehmet Ali, de stamvader van de Egyptische koninklijke familie. Daarna rijden we naar het nabijgelegen Philippi, gesticht door en genoemd naar Philippus II van Macedonië (de vader van Alexander de Grote), later veroverd door de Romeinen. Gelegen aan de Via Egnatia – de hoofdverkeersader tussen Rome en Constantinopel – had de stad een strategische ligging. Na verovering door de Turken in de veertiende eeuw werd de stad verlaten. In Philippi zette de apostel Paulus voet op Europese bodem om te evangeliseren. Hij werd echter gevangengezet, in een kerker die nog bestaat. Ter ere hiervan verrees een kathedraal, waarvan de resten te bezichtigen zijn, naast die van de Romeinse

markt. We overnachten in Kavala. *Thema's: de continuïteit tussen de Romeinse, Byzantijnse en Ottomaanse periode. De veelheid van volkeren op de Balkan voor de Eerste Wereldoorlog. Het verhaal van de apostel Paulus en de eerste christenen in Europa. Het ontstaan van de Griekse natie, NAVO, nationalisme en de Twittergeneratie.*

WOENSDAG 26 APRIL

We rijden een mooie route naar het Bulgaarse Melnik, waar we oude traditionele huizen zien. De weg gaat door het Rhodopegebergte langs de rivier de Struma. We gebruiken een traditionele Bulgaarse lunch in een voormalig Grieks dorp en genieten van een wijnproeverij waar een van Churchills favoriete wijnen geschonken wordt. We overnachten in Bansko.

DONDERDAG 27 APRIL

Op deze dag maken we een treinreis per smalspoortrein door het Rhodopegebergte, waar volop te genieten is van de prachtige natuur. We lunchen in de trein. Onderweg wordt ons verteld over Orpheus uit de Griekse mythologie, die in Thracië leefde. De veel beschreven en bezongen mythe van Orpheus en Eurydice herinnert aan hem. We overnachten in Plovdiv.

Thema's: de geografie en het belang van het Rhodopegebergte in de geschiedenis, symboliek en legendes. ►

Nachtelijk Istanboel, met vooraan de Galatabrug. Foto: Juraj Patekar.

VRIJDAG 28 APRIL

We vertoeven in Plovdiv. De stad, gebouwd op zes heuvels, was een belangrijke schakel in de handel en culturele uitwisseling tussen Azië en Europa. Er is een schat aan culturele bezienswaardigheden. We bezichtigen het oude centrum te voet, alsook het Romeinse Amphitheater. Daarna is er vrije tijd voor onder meer museabezoek; de gids informeert graag. Ook ontmoeten we geschiedenisdocenten en hun leerlingen. Tevens gaan we – in kleinere groepjes – op bezoek bij lokale families. We overnachten in Plovdiv.

Thema's: persoonlijkheidscultus, gnosticisme, geografie en geschiedenis.

ZATERDAG 29 APRIL

We rijden in oostelijke richting naar de Villa Armira. Dit is een prachtig, goed bewaard Romeins landgoed en -huis, dat ons informeert over het Romeinse geloof voor de intrede van het christendom. We doorkruisen het oostelijke Rhodopegebergte en de vruchtbare vallei van Edirne. Aan het eind van de dag genieten we van een wijnproeverij van de beste Bulgaarse wijnen uit de Thracische laagvlakte. We verlaten Bulgarije en overnachten in het Turkse Edirne. *Thema's: Schengen en veilige grenzen, de immigrantencrisis en de economische ontwikkeling.*

Mosaïek in de Villa Armira.
Foto: Klearchos Kapoutsis.

ZONDAG 30 APRIL

Deze dag brengen we door in Edirne, een toeristisch weinig bekende, maar interessante stad. Het was ooit een belangrijke strategische schakel in de zijderoute en lag daarnaast ook aan de voormalige Via Diagonalis die Europa met Istanboel verbond. De Ottomanen verrijkten de stad met prachtige moskeeën en overdekte markten. We zien onder meer de Eski-moskee, de Selimiye-moskee en de brug over de Meric. In de vrije tijd kan men z'n eigen plan trekken; de gids is graag behulpzaam met tips. Ook hebben we een ontmoeting met een Turkse journalist voor een open gesprek over de toestand in Turkije en de toekomst met Europa. We overnachten in Edirne.

Thema's: soefisme, de cultus rond Dionysius, religieuze transformatie: van Olympias tot Allah, de kracht van afbeeldingen en symbolen. De continuïteit tussen het Byzantijnse en Ottomaanse rijk.

MAANDAG 1 MEI

Deze dag gebruiken we deels om Edirne verder te leren kennen. Rond het middaguur reizen we naar Istanboel, alwaar diner en overnachting. Indien de tijd het toelaat alvast wat sightseeing in deze metropool.

DINSDAG 2 MEI

We bezichtigen Istanboel, een wereldstad met een Byzantijnse en Ottomaanse erfenis. Vandaag de dag is het een liberale en kosmopolitische stad in een conservatief land. We bezichtigen onder meer het Topkapipaleis, de tuinen, de haremvertrekken, het centrum van het oude Istanboel rond de Gouden Hoorn en de Galatabrug. Er is ook tijd ter eigen invulling; de gids adviseert graag. We overnachten in Istanboel.

Thema's: historische continuïteit, handel en liberale beschouwingen.

WOENSDAG 3 MEI

Reis naar huis. Bustransfer naar de luchthaven en retourvlucht naar Nederland.

De Selimiye-moskee in Edirne. Foto: Filanca.

REISSOM

De reissom (richtprijs) bedraagt € 1719,00 per persoon (bij deelname van 21 personen). Niet VGN-leden betalen een toeslag van € 50,00 per persoon. De eenpersoonskamertoeslag is € 259,00. Hierbij zijn alle (!) kosten inbegrepen, met uitzondering van persoonlijke uitgaven en een reis- en annuleringsverzekering (aanbevolen).

VOORBEHOUD

- Onvoorziene prijsstijgingen van luchtvaarttarieven, belastingen, toeslagen, etc.
- Programmawijzigingen.

AANMELDING EN INLICHTINGEN

U kunt zich aanmelden bij Johan Raven, reisleader, telefoon: 058-2574050, e-mail: johanraven@hetnet.nl, onder gelijktijdige overmaking van € 100,00 per persoon op rekening NL56INGB0000128701 ten name van Penningmeester VGN te Stiens met vermelding van uw adresgegevens en 'Reis Thracië'. Inschrijven is mogelijk tot 1 februari 2017, maar het aantal deelnemers is beperkt. ■

SPRONG TERUG IN DE TIJD

Napoleons verlichte rechtssysteem was op veel punten reactionair

De heerschappij van Napoleon over een groot deel van Europa roept bij velen het beeld op van een totalitaire staat, met strakke hand geregeerd door een megalomane, omhooggefallen burgerkeizer. Over de meer constructieve kanten van de napoleontische periode hebben zelfs historici minder te melden, sinds grote rijken en alleenheersers uit de mode zijn. Eén aspect ervan blijft in elk geval overeind als blijvende en blijkbaar nuttige verworvenheid: de codificatie en modernisering van het recht.

In postrevolutionair Frankrijk was het scheppen van eenheid in het rechtssysteem absoluut noodzakelijk: tijdens het *ancien régime* waren 366 verschillende plaatselijke wetboeken actief en de revolutionaire wetgeving had de verwarring alleen maar groter gemaakt.¹ Na Napoleons staatsgreep op 18 brumaire (9 november) 1799 werd hiertoe een nieuwe commissie van vier leden opgericht, onder voorzitterschap van de tweede consul, Jean-Jacques Régis de Cambacérès; op 1 januari 1801 was het ontwerp klaar.

RAKE WOORDEN

In dit ontwerp werd veel gebruikgemaakt van het werk van een commissie die al onder de Terreur (1793-1794) was ingesteld – ook onder leiding van De Cambacérès – en van het traditionele Romeinse recht.² Het ontwerp werd door verschillende afdelingen van de wetgevende macht doorgenomen en van commentaar voorzien, waarna het geheel naar de Staatsraad werd gezonden. De gereviseerde versie kwam uiteindelijk bij Napoleon terecht, die zich actief bemoeide met de definitieve formulering. In december 1801 werd het ontwerp eerst met een ►

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

¹ Andrew Roberts, *Napoleon the Great* (Penguin Books 2015), p. 275.

² J. Christopher Herold, *The Age of Napoleon* (Houghton Mifflin Harcourt 2002), p. 146.

Exemplaar van de
Code Napoléon uit
1807.

In Kleio geven we experts het woord die wat dieper in zullen gaan op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Code Napoleon* (1804).

Rechts onder: Napoleon stelt de Code Civil op, en wordt gekroond door de Tijd. Schilderij door Jean-Baptiste Mauze uit 1833. Musée National des Châteaux de Malmaison et Bois Préau. Onder: Spotprent bij het honderdjarig bestaan van de Code. Feministen dansen om een vreugdevuur, aangestoken met de Code. 'De code, dat is het gif'. Uit het satirische tijdschrift *L'Assiette au beurre*, december 1904.

- 3 Roberts, p. 276.
- 4 Ibidem.
- 5 Herold, p. 146-147.
- 6 Idem, p. 147; Roberts, p. 277-278.
- 7 Roberts, p. 278.

krappe meerderheid verworpen door het Wetgevend Lichaam en het Tribunaat.³ Tussen 1803 en 1804 werden dan toch zesender-tig wetten aangenomen in de Senaat, nadat kritische leden daaruit waren verwijderd en zonder dat wijzigingen mochten worden voorgesteld. Op 21 maart 1804 werd de *Code Civil*, het burgerlijk wetboek, van kracht. Het bevatte 2281 artikelen op 493 pagina's vol helder verwoorde rechten en plichten, waarmee de sinds 1789 uitgevaardigde veertienduizend decreten en wetten aanzienlijk werden versimpeld.⁴

Uit de notulen van de discussies over de definitieve versie blijkt de grote invloed die Napoleon hierop had (zoals ook de bedoeling was), terwijl hij geen deel had aan het ontstaan ervan en geen gedetailleerde kennis had van het recht. Evenmin nam hij deel aan alle besprekingen – grote delen van het wetboek werden uitgewerkt zonder dat hij daarbij aanwezig was. Wel had hij een

buitengewoon besef van de sociale en politieke implicaties van het burgerlijk recht; in een paar rake woorden kon hij de menselijke en sociale aspecten van een abstract juridisch concept verhelderen. Zo drukte hij toch zijn onmiskenbare stempel op zijn Code en liet hij een blijvende indruk achter op het burgerlijk recht in de gehele wereld.⁵

CORSICAANSE MAATSTAVEN

De persoonlijke invloed van Napoleon is in de tekst voelbaar. Hij was bepaald geen liberaal, eerder een reactionair en, naar de huidige maatstaven, een seksist. Vaders kregen vrijwel despotische macht over hun gezinnen, tot en met de mogelijkheid hun kinderen gevangen te zetten als ze ongehoorzaam waren. Buitenechtelijke kinderen erfden niets of een klein beetje, de ruime echtscheidingswetten uit de Revolutie werden weer behoorlijk ingeperkt. Vrouwen werden totaal ondergeschikt gemaakt aan hun echtgenoot en behielden geen enkel recht: ze werden bij hun huwelijk onbekwaam verklaard. Een man mocht bijvoorbeeld zijn echtgenote verbieden de deur uit te gaan,

want hij moest er wel van op aan kunnen dat zijn kinderen door hem verwekt waren. Een man die zijn vrouw vermoordde als hij haar had betrappt op overspel, werd niet vervolgd. Ook hier werden de verworvenheden van de Revolutie teruggedraaid, waar getrouwde vrouwen veel vrijheid hadden en zelfstandig bezit konden verwerven en verhandelen.⁶ Deze sprong terug in de tijd wordt wel verklaard uit Napoleons ergernis over de morele laksheid van de achttiende eeuw, die hij weet aan de grote invloed van vrouwen in de samenleving. Hij zou die samenleving hebben willen hervormen naar traditionele Corsicaanse maatstaven.

APARTE REGELS VOOR SLAVEN

De *Code Civil* werd tussen 1806 en 1810 gevolgd door andere gecodificeerde takken van het recht, waaronder de *Code de Commerce* en de *Code Pénal*. Met deze wetboeken werd een systeem van eenheidswetgeving geïntroduceerd, dat voor alle klassen van burgers gold; al werden arbeiders systematisch benadeeld tegenover werkgevers.⁷ Napoleon beweerde dat de Codes de essentiële verworven-

Napoleon op de keizerlijke troon. Schilderij door Ingres, 1806. Musée de l'Armée.

heden van de Franse Revolutie bestendigden: nationale eenheid en de gelijkheid van alle burgers. Bijzonder is dan ook dat de verlichte principes in de *Code Civil* niet golden voor de kort tevoren vrijgelaten slaven in de koloniën, die in de praktijk vaak nog steeds als slaven werden gehouden. Dat Napoleon in 1799 nog had verklaard dat 'alleen Frankrijk de vrijheid en de gelijke rechten' van de opstandige slaven in Santo Domingo erkende, deed er niet meer toe. Voor hen golden aparte regels, die niet verenigbaar waren met de *Code Civil*. Wie nog in slavernij verkeerde, bleef in dezelfde toestand.⁸

AANGEPASTE VERSIE

De *Code Napoleon* mag dan in Frankrijk een stap achteruit hebben betekend, hij had een liberaliserende invloed in de rest van de wereld. Zo laaide een enorm protest op tegen de invoering van de Code in Spanje

(onder Napoleons broer Joseph); daar had de geestelijkheid, die net als de lagere adel afhankelijk was van het feodale systeem voor hun levensonderhoud, nog veel invloed. Zij joeg het oproer onder het volk aan.⁹

In Nederland werd de *Code Civil* de basis van het huidige privaatrecht. Koning Lodewijk Napoleon ijverde voor een aangepaste versie van de Code, tegen de zin van zijn broer, die de Franse wet onverkort wilde invoeren. Een commissie zou het wetboek aan de Nederlandse omstandigheden aanpassen, het werd het *Wetboek Napoleon*, ingerigt voor het Koninkrijk Holland, dat in 1809 in werking trad. In 1811 al voerde Napoleon de Franse *Code Civil* in, nadat zijn broer was afgetreden en Nederland was ingelijfd bij Frankrijk. In 1815 werd op het Congres van Wenen geëist dat bij de samenvoeging van België met Nederland een nieuwe wet zou worden

ingevoerd; na bezwaren van de Belgen werd het ontwerp verworpen. Het 'Wetboek 1830' zou in 1831 in werking treden, maar werd door de afscheiding van België opgeschort. De Belgische onafhankelijkheid leverde weer een nieuw wetboek op, met dat van 1830 als uitgangspunt. Met dit eigen, Nederlandstalige wetboek werd uiteindelijk voldaan aan de eisen van de Restauratie, maar ook weer niet echt. De invloed van de *Code Civil* was in ruime mate en onmiskenbaar aanwezig. De wet trad in werking op 1 oktober 1838, om pas in de tweede helft van de twintigste eeuw te worden herschreven.

WEERSTAND

De *Code Napoleon* lijkt als verlicht rechtssysteem minder modern te zijn geweest dan wij twee eeuwen later graag willen geloven. Er kwam scheiding van kerk en staat, de resten van het feodalisme in Europa werden ermee opgeruimd en het politiek bewustzijn van de Europeanen werd erdoor vergroot, maar niet op een positieve manier. Door de onderdrukking van nationale

'DE CODE NAPOLEON MAG DAN IN FRANKRIJK EEN STAP ACHTERUIT HEBBEN BETEKEND, HIJ HAD EEN LIBERALISERENDE INVLOED IN DE REST VAN DE WERELD'

gevoelens bij de gedwongen invoering van de Code in de veroverde gebieden riep Napoleon enorme weerstanden op, die uiteindelijk bijdroegen aan zijn eigen ondergang.¹⁰ Toch zijn het de resten van het revolutionaire denken én van Napoleons organisatorische talent in de huidige Europese wetgeving die zijn heerschappij tot veel meer maken dan een 'doorsnee' totalitaire staat. ■

⁸ Herold, p. 145-146.

⁹ Idem, p. 213.

¹⁰ Idem, p. 438.

HOE WOORDEN EEN KERK SLOOPTEN

Over het tragische lot van de Delftse Sint-Hippolytuskerk

De neogotische Sint-Hippolytuskerk kende vanaf het einde van de negentiende eeuw een bloeiende periode. Hoewel nooit helemaal afgebouwd, imponeerde de kerk met haar luisterrijke in- en exterieur. Toch kwam de Sint-Hippolytus in de jaren zeventig van de vorige eeuw onder de slopershamer. Het officiële verhaal: te duur in onderhoud. Maar was dat de échte reden?

Alexander van Dijk is student aan The International School of The Hague. Hij heeft zijn profielwerkstuk van vorig jaar bewerkt tot een artikel.

Tijdens de Reformatie en de daarmee in verband staande Tachtigjarige Oorlog werden katholieken in Nederland veel rechten ontnomen. Zo werden de voormalig rooms-katholieke kerken overgedragen aan de protestantse kerk, mochten invloedrijke katholieken geen lid meer zijn van stadsbesturen en mochten er geen katholieke kerken gebouwd worden die zichtbaar waren vanaf de straat. Het luidde de schuilkerkperiode van de katholieke kerk in. Hier kwam in de negentiende eeuw verandering in. Met de herziening van de grondwet in 1848 kregen Nederlandse katholieken aanzienlijk meer vrijheid. In 1853 werd de bisschoppelijke kerkstructuur hersteld. Nu dat weer mogelijk was, sprongen nieuwe, monumentale katholieke kerken als paddenstoelen uit de grond.

IMPONERENDE LUISTER

Ook in Delft verrees aan het einde van de negentiende eeuw twee kerken: de Sint-Jozefkerk, ontworpen door een leerling van Pierre Cuypers en de nieuwe kerk voor de Sint-Hippolytusparochie, ontworpen door Cuypers zelf. De neogotische Sint-Hippolytuskerk kon, in maat en met een honderd

meter hoge gietijzeren toren, de concurrentie aangaan met de middeleeuwse Nieuwe Kerk – wereldberoemd door Vermeers schilderij *Gezicht op Delft*.

In 1886 werd de Hippolytuskerk opgeleverd en geconsacreerd. De kerk is echter nooit afgebouwd – het gietijzeren gedeelte dat op de dertig meter hoge bakstenen basis moest komen is nooit gerealiseerd, en de polychromie werd alleen in het koorgedeelte en de kapellen van de kerk afgerond. Dit deed echter niets af aan de imponerende luister van het gebouw. Zo waren bijvoorbeeld het hoofdaltaar en de communiebank vervaardigd van zwart marmer en verguld koper, en werd het koorgedeelte staande gehouden door granieten pilaren. De pilaren waren overigens gedoneerd door de parochie, net als veel meubilair in de kerk en de vele glas-in-loodramen die op latere datum werden aangebracht.

SLOPEN

Na de Eerste Wereldoorlog kreeg de Hippolytuskerk unieke, in eigentijdse stijl geschilderde kruiswegstaties, en in 1949 werd een monumentaal drieklaviers Pels-orgel aan de westzijde van het gebouw geplaatst. In 1928

Foto's van de Hippolytuskerk, met van boven naar beneden het kerkgebouw met de vieringtoren, de sloop gezien vanaf de Werversdijk en het interieur.

werd de kerk volledig gerestaureerd, mede dankzij financiële giften vanuit de parochie. Het nodige naoorlogse onderhoud werd verricht vanaf 1960 – wederom met hulp van de parochie – waarna de kerk zich in goede staat bevond. Veertien jaar later kwam de kerk toch onder de sloophamer terecht. In de jaren zestig drong in het bisdom Rotterdam namelijk de vraag op welke van de twee Delftse katholieke kerken gesloopt zou kunnen worden; het onderhouden van beide kerken was niet meer mogelijk in verband met de toenemende secularisatie. Een onafhankelijke commissie moest antwoord op de vraag geven, en op 3 mei 1970 besloot deze dat de Jozefkerk gemakkelijker te onderhouden zou zijn. Conclusie: de Hippolytuskerk zou gesloten en gesloopt worden. Zo luidde in ieder geval het officiële verhaal – het verhaal dat op papier gezet werd.

GELDKRAAN

Wat er achter de schermen gebeurde, is nooit gedocumenteerd. Tussen de Hippolytusparochie en de Jozefparochie zat een vrij grote 'economische afstand' – de Hippolytusparochie behoorde tot de minder gegoede burgerij en de Jozefparochie tot de gegoede burgerij. Belangrijke leden van de Jozefparochie waren boeren uit Abtswoude die hun

grond hadden verkocht, en flink bijdroegen aan het financiële welzijn van de parochie en katholiek Delft.

Toen in het bisdom de vraag opkwam welke van de twee katholieke kerken gesloopt moest worden, brachten deze boeren een bezoek aan de bisschop van Rotterdam, monseigneur Martinus Jansen. Tijdens dat bezoek dreigden ze de geldkraan voor katholiek Delft dicht te draaien als hun Jozefkerk werd gesloopt. De bisschop nam vervolgens, al voor de aanbeveling van de onafhankelijke commissie, een besluit. Hij nam daarbij niet in overweging dat de Hippolytuskerk al gerestaureerd was en de Jozefkerk niet, en dat de Hippolytuskerk op de monumentenlijst stond als voorbeeld van Cuypers' neogotiek.

Op 2 januari 1971 was de laatste mis in de kerk, waarin kapelaan Bosman opmerkte dat 'het een ondankebare taak is iets wat afgebroken moet worden, zo lang in stand te houden'. Ook zei hij dat 'een kerksluiting een teken is van een zich veranderende tijd, van binnengaan in een onzekere toekomst'.

PUIN

In 1972 werd het interieur uit de kerk gesloopt en in juni-juli 1974 was het gebouw zelf aan de beurt. De gids in de Maria van Jessekerk, de voormalige Jozefkerk (die dus is blijven staan), en voormalig lid van de Hippolytusparochie, laat weten dat hij stukken van de preekstoel en delen van de kruiswegstaties gewoon tussen het puin zag liggen.

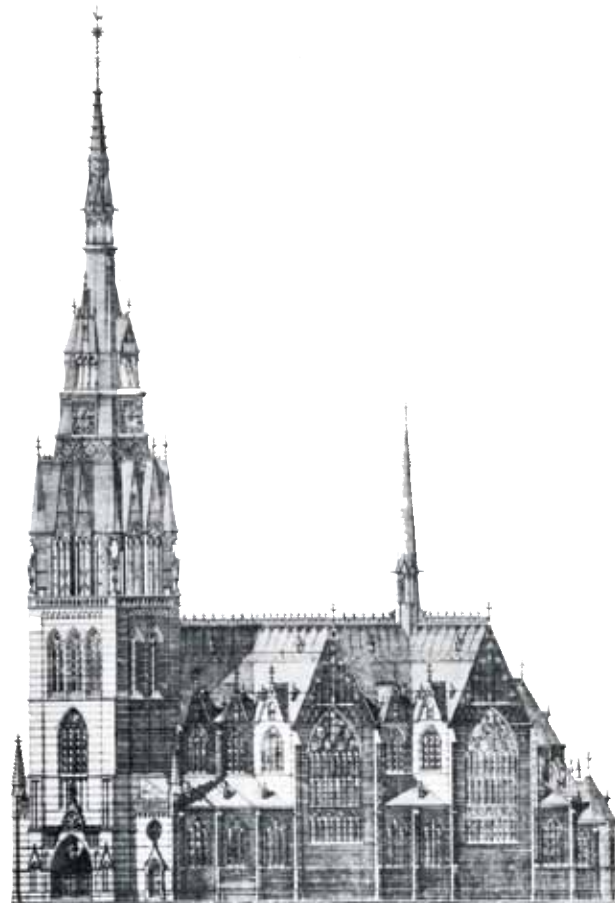
Over het lot van de roerende inboedel van de Hippolytuskerk is niet veel bekend. De Hippolytuskapel aan de Delftse Oude Delft, opgericht door parochianen die de sloop van hun kerk aanvochten, had om voorwerpen uit de te slopen Hippolytuskerk gevraagd,

maar dat verzoek werd afgewezen door het bisdom. Een deel van de inboedel is waarschijnlijk verdeeld onder de parochianen zelf, en de monstrans is door Museum Prinsenhof gekocht. Ook zijn daar veertig jaar lang delen van de kruiswegstaties bewaard gebleven. Vandaag de dag zijn ze eigendom van Stichting Kerkelijk Erfgoed Delft en wachten ze op restauratie.

'DE BISSCHOP NAM NIET IN OVERWEGING DAT DE HIPPOLYTUSKERK AL GERESTAUREERD WAS EN OP DE MONUMENTENLIJST STOND ALS VOORBEELD VAN CUYPERS' NEOGOTIEK'

De locatie van de Sint-Hippolytuskerk is na de sloop ingericht als parkeerplaats, en in 1990 kwam er de Max Havelaarschool. Het enige wat nog aan de kerk herinnert, is het hek dat ooit de scheiding vormde tussen straat en kerkterrein, en de in 1912 gebouwde pastorie. ■

Links: de Hippolytuskerk tijdens de sloop, gezien vanaf de Voorstraat.
Onder: Cuypers' ontwerp.

IK GEDIJ BIJ DRUKTE

Anneke van Dijk is meer pedagoog dan dat ze met het vak geschiedenis bezig is

We spreken Anneke van Dijk op een zonnige zaterdag op de Vrije Universiteit in Amsterdam. Meteen daarna gaat ze door naar haar korfbalteam dat in de buurt een wedstrijd moet spelen. De weekenden gaan vaak op aan het begeleiden van dit team. Door de week geeft ze 4,5 dag les op een vmbo-school in Winsum en volgt ze in deeltijd de lerarenopleiding Engels aan de Noordelijke Hogeschool (NHL) in Leeuwarden. 'Ik heb het best druk. Daar gedij ik bij.'

Janneke Riksen maakt deel uit van de commissie lerarenopleidingen en is als geschiedenisdidacticus verbonden aan de universitaire lerarenopleiding van de VU.

Paula van Rooij is lid van de Nieuwe Docentencommissie. Ze haalde haar eerste graadslesbevoegdheid geschiedenis in 2014 en werkt als invalleraar op een school in Noordwijkerhout.

Van Dijk is terug bij haar roots. Ze groeide op in het Groningse dorp Winsum, een plaats die begin dit jaar 13.635 inwoners telde. Ze geeft er les op Terra Winsum en woont in Groningen. In haar tienerjaren wilde ze niet veel te maken hebben met de school in haar dorp. Het leken haar kinderen die 'dingen sloopten'. Toen ze na haar stage in Emmen bij Terra Winsum terecht kon voor een opleidingsplek, voelde ze eerst enige reserves. Maar die smolten als sneeuw voor de zon bij de eerste contacten met de school en dan in het bijzonder met stagebegeleider Tineke Scheedler. 'Ik had een fantastische stage. Het had niet beter kunnen zijn. Ik mocht veel zelfstandig doen. Daarnaast had ik ook het gevoel dat ik niet werd gezien als de

stagiaire, maar als een collega. Dat maakte ook dat ik me meteen helemaal inzette voor de school. En, het belangrijkste misschien wel: ik had waanzinnig leuke leerlingen.'

VERSNELLEN

Doordat Van Dijks eerdere opleidingen niet waren gelukt, wilde ze graag een versneld traject volgen bij de lerarenopleiding. Daarom gaf ze in Emmen in de eerste twee jaren veel meer stage-uren dan vereist. Daarna is ze met een docent van de NHL om de tafel gaan zitten. Ze kreeg vanuit de opleiding alle vertrouwen. 'Ga het maar proberen, kijk maar wat je kunt combineren.' Binnen de relatief kleinschalige opleiding bestond geen kant-en-klaar versnellings-traject. 'De docenten waren heel erg bereid me te steunen. Zonder hun coulance had ik het niet gered.'

Van Dijk moest wel zelf een opleidingsplek regelen die bereid was aan het versnelde traject mee te werken. En zo kwam ze terecht op de school waar ze vroeger zo weinig mee te maken wilde hebben. Het ging goed en aan het einde van haar derde jaar kon ze op Terra aan een fulltime baan beginnen, die ze moest combine-

ren met een voltijdse opleiding. De meeste colleges had ze al gevolgd, maar er moesten nog wel onderdelen afgerond worden. Dat viel niet altijd mee. 'Als je niet meer in het studieritme zit en je hebt al een baan, dan is de motivatie soms ver te zoeken,' geeft Van Dijk eerlijk toe.

VERANTWOORDELIJKHEDEN

In het begin vond Van Dijk het spannend om op een goede manier met ouders in gesprek te gaan. 'Dan sta je daar als zesentwintigjarige een ouder te vertellen hoe het met hun kind gaat. Dat vond ik lastig, maar je merkt dat ouders je ook heel snel als professional gaan zien. Als iemand die weet waar ze het over heeft. Dat helpt enorm.'

Als docent op vmbo-basis en -kader geeft ze les aan leerlingen

Jaarlijks behalen honderden studenten hun lesbevoegdheid geschiedenis. Hoe bevalt het lesgeven nieuwe docenten als ze eindelijk die felbegeerde baan in de wacht hebben gesleept? Wat zijn hun ambities? Heeft hun opleiding ze goed voorbereid op de lespraktijk? In deze rubriek zoeken vakdidacticus Janneke Riksen en startende docente Paula van Rooij het antwoord op de vraag of nieuwe docenten geschiedenis 'klaar voor de klas' zijn. Dit is de laatste aflevering in deze serie.

Anneke van Dijk (1987) studeerde in april van dit jaar af aan de tweedegraadslerarenopleiding geschiedenis van de NHL Hogeschool in Leeuwarden. Na twee studies aan de Rijksuniversiteit Groningen die door omstandigheden geen succes werden, koos ze voor het onderwijs. Na haar stage kon ze blijven werken op Terra Winsum, een vmbo waar ze nu eenentwintig uur mens & maatschappij en maatschappijleer geeft. Ze volgt ook in deeltijd de tweedegraadslerarenopleiding Engels en begeleidt een korfbalteam dat op hoog niveau speelt.

die doorgaans uitstromen naar mbo niveau 2. Ze is meer pedagoog dan dat ze met het vak geschiedenis bezig is en geniet daar met volle teugen van. 'Leerlingen mogen van mij alles vinden, maar ze moeten hun mening wel kunnen onderbouwen. Het leukste is dat je ziet dat leerlingen daar door de jaren heen naartoe groeien. Laatst had ik een afrondende discussie in de klas. Een jongen had, zolang ik hem kende, altijd het hoogste woord. Hij schreeuwde zonder erbij na te denken. In de einddiscussie was hij ineens stil, tot ongenoegen van een klasgenoot die hem aanmoedigde te schieten met zijn betoog. De jongen reageerde bijna fel: "Nee, ik denk even na over wat ik moet zeggen!" Fantastisch!' glundert Van Dijk.

Vaardigheden zijn volgens Van Dijk belangrijker voor het functioneren van de jonge mensen die ze opleidt dan kennis. Als een leerling beter nadenkt over wat hij zegt, heeft hij daar veel aan in het dagelijks leven, meent ze. Dat wil niet zeggen dat kennis irrelevant is. De docente werkt in de lessen veel met beeldmateriaal en vergelijkingen met het heden door een nieuwsartikeltje of een stukje *Jeugdjournaal* om leerlingen het belang van geschiedenis te laten

ervaren. 'Door het racisme tegenover buitenlanders in azc's te vergelijken met het antisemitisme in de Tweede Wereldoorlog, wil ik leerlingen kritisch laten nadenken. Dat racisme wordt soms vanuit huis gevoed en op school en in deze omgeving komen ze geen moslims tegen. Dan voel je je als docent soms ook weleens een beetje machteloos.'

ANDERS SLIM

Ten slotte wil Van Dijk dat leerlingen zich niet dom voelen. 'Mijn leerlingen hebben altijd het gevoel gehad dat ze het slechtste zijn geweest op de basisschool. Altijd gevoeld dat ze achter de rest aanliepen. Het is dan ook heel leuk als ze bij ons op school komen en merken dat ze wel goed zijn in een vak.'

'LEERLINGEN MOGEN VAN MIJ ALLES VINDEN, MAAR ZE MOETEN HUN MENING WEL KUNNEN ONDERBOUWEN'

Hoewel de leerlingen Van Dijk 'vet slim' vinden, benadrukt zij dat ze in andere dingen niet goed is. 'Je moet mij geen bloemstukje laten maken, dat wordt een totale ramp,' zeg ik dan. Dan komen ze de volgende dag weer naar me toe en zeggen trots: 'U kunt echt geen bloemstukje maken, hè?' ■

LERARENOPLEIDING NHL

De studenten aan de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden (NHL) krijgen tijdens hun opleiding een chronologisch overzicht van de geschiedenis. Daarnaast verdiepen zij hun verworven kennis aan de hand van thema's en excursies. Vakdidactiek en onderwijskunde zijn geïntegreerd waardoor vak en beroepsvoorbereiding op een natuurlijke wijze met elkaar zijn verbonden. De NHL richt de blik graag naar buiten en daarom speelt omgevingsonderwijs, in samenwerking met regionale instellingen, een grote rol.

In het eerste jaar maken de studenten kennis met de school in de vorm van een project. In jaar 2 en 3 gaan ze voor een periode van acht weken stage lopen. En het laatste jaar staat in het teken van de gekozen afstudeerrichting, onderbouw havo/vwo of beroepsonderwijs. De opleiding in Leeuwarden is kleinschalig, met grote aandacht voor de individuele student en levert maatwerk als de omstandigheden van een student daarom vragen.

MIJLPALEN EN STRUIKELBLOKKEN

Uitvoerig bekeken: de examens havo en vwo van 2016

De geschiedenisexamens 2016 havo en vwo verliepen soepel. Zo kwamen er bij de examenlijn weinig vragen binnen van docenten en bleef het rustig op het VGN-forum. Tegenwoordig publiceert Cito op de examensite de toets- en itemanalyse, zodat elke docent kan nagaan hoe er gescoord is. In deze jaarlijkse bespreking hoeft dat daarom niet meer uitgebreid te gebeuren. Dat biedt de mogelijkheid in dit artikel wat dieper in te gaan op enkele achtergronden van het examen.

Stefan Boom is toetsdeskundige voor de havo- en vwo-examens bij Cito.

Op het geschetste rustige beeld is één uitzondering: het zeer grote aantal klachten van havokandidaten over hun geschiedenisexamen. Uit de analyse van LAKS bleek dat veel havisten eigenlijk niet zozeer klaagden over het examen zelf, maar over het examenprogramma: er werd te veel gevraagd naar de kenmerkende aspecten.¹ Verschillende reacties op internet en in de pers bevestigden dit beeld.²

INDIRECT

Maar is er wel te veel gevraagd naar kenmerkende aspecten? In de syllabus is de afspraak vastgelegd dat ongeveer 35 procent (met een marge van plus of min 7 procent) van het totaal aantal

punten besteed moet worden aan vragen over niet-gespecificeerde kenmerkende aspecten.³ Dat was in dit havo-examen het geval: vraag 2-6, vraag 12-15 en vraag 26 behoren tot deze categorie en leverden in totaal 28 van de 73 punten op, ofwel 38 procent van het totaal. Dat blijft binnen de voorgeschreven marges. De problemen bij de constructie van valide en vakspecifieke examenvragen bij de ongespecificeerde kenmerkende aspecten zijn beschreven in de eindrapportage van het pilotproject (zie ook het kader op pagina 68).⁴ Bij de meeste examenvragen wordt op een wat indirecte manier gevraagd naar kenmerkende aspecten. Bij havovraag 6, 12 en 26 moeten geleerde kenmerkende

aspecten gereproduceerd worden en aan het gegeven in de vraag worden gekoppeld. Deze drie vragen zijn gemiddeld wat moeilijker geweest dan het examen als geheel. Havoleerlingen klaagden over vraag 12, omdat daar niet rechtstreeks naar kenmerkende aspecten werd gevraagd, maar het antwoordmodel wel vanuit de kenmerkende aspecten was geformuleerd. Voor de examenmakers was het evident dat er wél naar een kenmerkend aspect van de zeventiende eeuw werd gevraagd, namelijk de verschillende kanten van 'de bijzondere plaats van de Republiek'. De vwo-kandidaten hebben over het algemeen minder moeite met vragen over kenmerkende aspecten. Gemiddeld scoren zij op deze vragen juist hoger dan op het examen als geheel.

TAALVAARDIGHEID

Havokandidaten bleken veel moeite te hebben met vraag 3 en 4. Dit laat een ander probleem zien: de 'taligheid' van het geschiedenisexamen. Vraag 3 ging over een Romeinse mijlpaal, maar dan niet in overdrachtelijke zin bedoeld. Uit de bron en de vraag bleek duidelijk dat het om een voorwerp ging. Toch heeft een aantal kandidaten het woord 'mijlpaal' in het woordenboek moeten opzoeken en de overdrachtelijke betekenis gebruikt: de mijlpaal als belangrijke gebeurtenis.⁵

Bij vraag 4 kwamen maar liefst twee moeilijke begrippen voor: het 'gangbare beeld' (dat wil zeggen: het kenmerkende aspect) en 'nuanceren'. Veel havisten kwamen hier niet uit, voor de vwo'ers bleek deze overlapvraag aanzienlijk eenvoudiger. De gemiddelde p'-waarde bij havo was 0,48 tegenover een gemiddelde p'-waarde bij vwo van 0,79. De andere overlapvraag in het examen (vraag 6 havo is vraag 7

vwo) biedt hetzelfde beeld: de gemiddelde p'-waarde van vraag 6 bij de havo was 0,48, bij vwo was dat 0,74 voor vraag 7. Dit is een bevestiging van de conclusie dat havisten aanzienlijk minder goed uit de voeten kunnen met vragen over kenmerkende aspecten dan de vwo'ers.⁶

Net als bij de vmbo-examens is de taalvaardigheid van havisten bij de geschiedenisexamens een struikelblok.⁷ Die speelt een rol bij het lezen van vragen en intro's (zoals bij vraag 4), het lezen van bronnen en het formuleren van

het eigen antwoord. Taalvaardigheid speelt ook een rol bij de interpretatie van het correctievoorschrift. Veel havisten die na het examen hun antwoorden vergeleken met het gepubliceerde cv, zagen daarin weinig van hun eigen antwoorden terug. Daardoor dachten zij dat ze hun examen veel slechter hadden gemaakt dan uiteindelijk bleek. Misschien is dit ook een reden voor het grote aantal klachten. Docenten zouden hun leerlingen gerust kunnen stellen door voor het examen te bespreken hoe het corrigeren in zijn werk gaat. Het correctievoorschrift is er primair voor de docent en nodig om een eerlijke correctie mogelijk te maken. Alleen een geschoolde vakdocent kan op grond daarvan de antwoorden beoordelen en van scorepunten voorzien. Overigens was de moeilijkste vraag in het havo-examen nu juist geen 'talige' vraag. De prent van Behrendt over de vredesdemonstraties bleek veel te abstract voor de havokandidaat. Het zou interessant zijn deze vraag voor te leggen aan de vwo'ers in een schoolexamen. De examenmakers zijn benieuwd hoe zij dan op deze vraag scoren. Achteraf bezien zou dit een interessante overlapvraag zijn geweest. ►

¹ Loran Hempenius, coördinator LAKS op: *Parool*-blog van 18 mei 2016.

² Op scholieren.com bijvoorbeeld: 'Havisten balen van kenmerkende aspecten'. Voor de duidelijkheid, het examenprogramma omvat de globale leerstof voor het schoolexamen én het centraal schriftelijk; de syllabus omvat de specificaties voor het centraal schriftelijk eindexamen.

³ <http://tiny.cc/K7CITO3>, pagina 9.

⁴ <http://tiny.cc/K7CITO4>.

⁵ Bij de constructie van dit examen is overwogen ook een foto van de mijlpaal uit het Wageningse Veld op te nemen, maar dit zou slechts een illustratie zijn en overbodig voor de beantwoording van de vraag.

⁶ Hoe hoger de p'-waarde hoe beter er is gescoord op de vraag. Examenmakers streven naar een gemiddelde p'-waarde van 0,55, waarbij een p'-waarde kleiner dan 0,40 een (te) moeilijke en een p'-waarde groter dan 0,80 een (te) gemakkelijke vraag is.

⁷ Zie het artikel van Huub Kurstjens in *Kleio* 4, 2016.

Boven: Bron 12 uit het havo-examen, prent van Fritz Behrendt voor *Het Parool*.

Hiernaast: Romeinse mijlpaal uit Monster of Naaldwijk, geplaatst in 162 n.Chr. onder het keizer-schap van Marcus Aurelius en Lucius Verus.

VRAGEN OVER ONGESPECIFICEERDE KENMERKENDE ASPECTEN

In het examenprogramma staat:

De kandidaat kan voor elk van de tien tijdvakken die genoemd zijn in eindterm 2:

- *de kenmerkende aspecten voor ieder tijdvak noemen;*
 - *bij elk kenmerkend aspect van een tijdvak een passend voorbeeld geven van een gebeurtenis, ontwikkeling, verschijnsel of handeling dan wel gedachtegang van een persoon en dit voorbeeld gebruiken om het betreffende aspect te verduidelijken; [...].*
- Dit betekent dat het bijvoorbeeld niet uitmaakt welke stedelijke gemeenschap wordt gebruikt om het kenmerkend aspect 'het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen' te verduidelijken. Als we in het centraal examen zo dicht mogelijk bij het examenprogramma zouden aansluiten, zouden we moeten vragen: 'Verduidelijk met een eigen voorbeeld van een vroegstedelijke gemeenschap het kenmerkend aspect "het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen".'

Een dergelijke vraag kan op het centrale eindexamen niet worden gesteld, omdat onduidelijk is wat wel en wat niet goed gerekend moet worden en de antwoordmogelijkheden vrijwel oneindig lijken. In het examen wordt dit probleem opgelost door vragen naar 'eigen voorbeelden' te vermijden. In een intro of met een bron wordt een historische context gegeven waarmee de kandidaat kan demonstreren dat het kenmerkende aspect wordt begrepen en herkend. Bij vraag 6 havo en vraag 7 vwo wordt in de intro het voorbeeld gegeven en worden de kenmerkende aspecten gevraagd. Hierdoor kan wel een sluitend antwoordmodel worden gemaakt. Bij bijvoorbeeld vraag 5 vwo wordt een bron gebruikt om (een deel van) een kenmerkend aspect te laten identificeren.

DOMEIN A IN HET EXAMEN

Hoewel de meeste aandacht vaak uitgaat naar domein B – de tien tijdvakken met hun kenmerkende aspecten en de historische contexten – wordt dit domein samen met domein A getoetst in het centraal eindexamen. In domein A worden de vaardigheden omschreven die samen het historisch denken en redeneren (het 'historisch besef') uitmaken. De syllabus verdeelt domein A in drie onderdelen: *tijd*, *interpretatie* en *betekenis nu*. Dit laatste onderdeel is voorbehouden aan het schoolexamen (vanwege het subjectieve karakter ervan), de beide andere delen worden in het centraal schriftelijk eindexamen getoetst.

Tijd en chronologie komen bijvoorbeeld aan bod bij de volgordevragen. De eerste volgordevraag bij zowel havo als vwo gaat voornamelijk over de kenmerkende aspecten en de tijdvakken, in de tweede volgordevraag moet kennis van de historische context (in dit examen Duitsland) gebruikt worden om de chronologische volgorde te bepalen. Niveauverschil tussen havo en vwo proberen de examenmakers aan te brengen door de gebeurtenissen bij de havo wat verder uit elkaar te kiezen dan bij het

vwo en de 'signaalwoorden' die verwijzen naar de kenmerkende aspecten, wat te verstoppen. Het rekening houden met *causaliteit* komt bij veel vragen voor in beide examens. In het vwo-examen, bijvoorbeeld bij vraag 18, wordt op een directe manier gevraagd de causale relatie tussen een aantal ontwikkelingen in de Republiek van Weimar te leggen. In het havo-examen bij vraag 8, waar het optreden van Alva in verband moet worden gebracht met de Pacificatie van Gent. Op een meer indirecte manier bevraagd, komen oorzaak-gevolgrelaties ook bij meerdere vragen in beide examens voor, onder andere bij vraag 10 en 15 van het havo-examen en bij vraag 24 van vwo.

STANDPLAATS- GEBONDENHEID

Vragen over *continuïteit en verandering* komen veel minder voor dan causaliteitsvragen. Dit jaar in het vwo bij vraag 6, en in de havo bij vraag 11 waar de begrippen letterlijk voorkomen. De kern van het vak geschiedenis is *interpretatie*. Dit mag dan ook niet ontbreken in het eindexamen. Onderdeel van interpretatie is *standplaatsgebondenheid*, een ander woord voor het meeromvattende begrip (multi)perspectiviteit. In domein A is het begrip gedefinieerd als tijd-, plaats- en persoonsgebonden opvattingen van historische actoren. Vragen waarbij de kandidaten kunnen tonen dat zij met dit begrip uit de voeten kunnen, zijn in het vwo-examen bijvoorbeeld vraag 8 en in het havo-examen vraag 9. De meeste vragen bij prenten, waar wordt gevraagd welke mening uit de prent kan worden afgeleid, kunnen ook onder het kopje interpretatie worden gerekend. Het tweede onderdeel van interpretatie is *bron en vraagstelling*. Het zelf formuleren van een

hypothese of een vraagstelling voor een eigen onderzoek kan het beste gebeuren op school. Een vraagstelling beoordelen zonder het daarbij uitgevoerde onderzoek is niet zo zinvol en kan tot veel discussie in de beoordeling leiden. Voor een centraal examen is dat niet wenselijk. Er kunnen wel examenvragen worden gesteld over historisch onderzoek en brongebruik. Vraag 3 van het havo-examen en vraag 10 van het vwo-examen toetsen vaardigheden die hieronder vallen: de bruikbaarheid van informatie uit de bron. Toetsing daarvan vereist een zeer precieze formulering. Zo kan niet gevraagd worden naar de bruikbaarheid van een bron, maar gaat het altijd om de bruikbaarheid van de *informatie* uit een bron. En niet ‘zonder meer’, maar in verband met een bepaalde, gegeven vraagstelling die voldoende afbakt wat onderzocht wordt, want elke bron is wel érgens bruikbaar voor.

MIJLPAALTJE

Er is een mijlpaal(tje) gepasseerd, want dit was het tweede examen volgens de nieuwe syllabus. De ervaren ‘overladenheid’ van het havoprogramma lijkt daarbij op dit moment het grootste probleem. Op de examens zelf is relatief weinig kritiek, hoewel we dat kunnen nuanceren: het havo-examen is nog steeds wat te moeilijk en het vwo-examen valt juist eerder aan de makkelijke kant uit. Als docenten het nieuwe programma meer ‘in de vingers’ krijgen, zullen zij zich minder opgejaagd voelen door de examendruk. En daarmee zullen de lessen voor hun leerlingen (vooral de havisten) leuker kunnen worden.

Om tegemoet te komen aan de klachten over de ‘overladenheid’ van het havoprogramma is een ‘verlichtingscommissie’ geformeerd. Deze commissie zal de

syllabus voor de havo tegen het licht houden en bekijken welke substantiële verlichting bereikt kan worden. De uitkomsten daarvan worden binnenkort gepubliceerd of zijn al bekend-gemaakt als dit artikel in *Kleio* verschijnt. Voor het examen van 2017 zal dit de havokandidaten nog niet helpen. Het opnemen van meer gesloten vragen, denk aan de recente matchingvraag 21, in het examen van 2017 zal mogelijk wel enige verlichting brengen – zowel voor de schrijvende kandidaat als de corrigerende docent. Een verdere bijdrage aan de verlichting van de correctiedruk voor geschiedenisdocenten, een probleem dat voortdurend een rol speelt, levert het CvTE met de verlenging van de inzendingstermijn van de Wolf-scores en de plaatsing van geschiedenis aan het begin van de examenperiode (zie kader hiernaast).

Intussen gaat het werk van de examenmakers aan heldere correctievoorschriften, duidelijke vragen en leesbare bronnen uiteraard onverminderd voort. ■

AANLEVEREN SCORES

In het correctievoorschrift heeft het CvTE een nieuwe aanwijzing (hier cursief) geplaatst over het inleveren van de scores van de kandidaten.

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per examinator in de applicatie Wolf. Accordeer deze gegevens voor Cito uiterlijk op 23 mei. *Ook na 23 mei kunt u nog tot 14 juni gegevens voor Cito accorderen. Alle gegevens die vóór 14 juni zijn geaccordeerd, worden meegenomen bij het genereren van de groepsrapportage.*

Na accordering voor Cito kunt u in de webbasedversie van Wolf de gegevens nog wijzigen om ze vervolgens vrij te geven voor het overleg met de externe corrector.

Deze optie is relevant als u Wolf ook gebruikt voor uitwisseling van de gegevens met de externe corrector.

Hiermee hoopt het CvTE een bijdrage geleverd te hebben aan de ervaren correctiedruk bij geschiedenis. Tussen examenmoment (16 mei) en eerste inlevermoment zit een hele week, maar er is daarna nog drie weken tijd voor aanvulling van de gegevens.

INTERSECTIONS

How Can History Education Change Today?

24th EUROCLIO Annual Conference

2-7 April 2017 Donostia-San Sebastián (Spain)

European
Association of
History Educators

Asociación Española del
Profesorado de Historia y
Geografía

EUROCLIO subscribes to the view that innovative and responsible history education indeed helps to build democracy, peace and stability in the world. From our subjective vantage point in today's Europe, we recognise that this mission is far from achieved:

Democracy is very much 'under construction'.

European cooperation is not the obvious vision it used to be after World War Two and the fall of the Iron Curtain with real possibilities for member states exiting the European Union.

Human mobility is challenging society's capacity for cultural tolerance.

An interdependent world of global information technology, communication, finance and trade brings humanity closer to one another than ever before, yet brings about new agents of power and repression.

Wars at the edge of Europe are cause to much suffering and distress and seem endless, and all the while new environmental realities are taking shape.

So, coming year, the EUROCLIO Annual Conference asks the challenging question to history education professionals: What is our responsibility? Can the teaching of history help societies to deal, or even tackle such big issues? Does it still have a role to play? If so, is it currently fit to play that role? If not, what would need to change in order for it to create change? In all: How can history education change today?

Co-funded by the
Europe for Citizens Programme
of the European Union

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

'JULLIE MEESTER KOMT NIET MEER'

Als kleine jongen zat Frank Westerman op een basisschool in Assen waar veel Molukse kinderen naartoe gingen. Ook kreeg hij les van een Molukse meester, die op zijn school stage liep. 'Jullie meester komt niet meer,' zei directeur Top op een gegeven moment. 'Hij is een van de kapers van de trein een paar kilometer verderop.' Op school bij het voetbal in Assen kwam Frank Westerman veel latere kapers tegen. Hij beschrijft hun wanhopige geweld uit de jaren zeventig vanuit zijn eigen herinneringen.

Ook ik zat vroeger met Molukse jongens in de klas, niet in Assen maar in de Zaanstreek, heb met ze gevoetbald en ook voor mij zijn de gijzelingen dramatische herinneringen. De Molukse jongens die ik kende, waren in mijn herinnering, net als in die van Frank Westerman, zeer beschaafde, zeer christelijke jongens. Hoe heeft het zo kunnen escaleren? Westerman schrijft een breder verhaal dan het verhaal van de Molukse gijzelingen. Hij is geïnteresseerd in de veranderde houding in onze samenleving tegenover gewelddadige acties. De Hollandse methode van 'blijven praten' is niet meer zo populair als in de dagen van Joop den Uyl. Westerman bespeurt ook bij zichzelf, zo zegt hij in zijn boek, de neiging meer op de harde hand dan op praten te vertrouwen. Zijn boek *Een woord, een woord* is een poging over die verandering na te denken. Zoals in al zijn boeken doet Westerman dit op een persoonlijke manier. Hij vertelt vrijmoedig over de ervaringen die hij in zijn leven met gewelddadigheden heeft gehad: als jongen in Drenthe, als

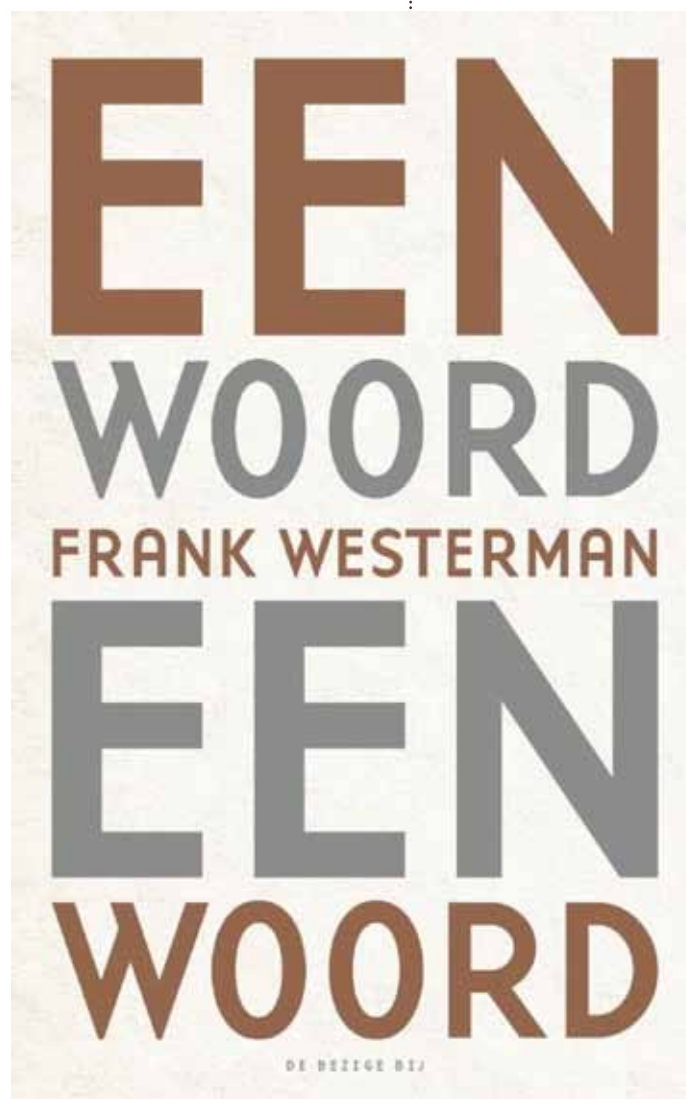
journalist van *NRC Handelsblad* die meemaakte hoe de verse premier Poetin uiterst gewelddadig reageerde op Tsjetsjeense terroristen (waardoor de stad Grozny met 100.000 inwoners bijna volledig van de kaart verdween), en nu als gewone burger die nadenkt over de vraag hoe we moeten reageren op de recente aanslagen van moslimterroristen in het vrije Westen.

Tijdens Westermans schrijven van *Een woord, een woord* vond de aanslag op de redactie van *Charlie Hebdo* plaats, waarbij twaalf mensen werden vermoord. Hij onderbreekt zijn verhaal over de Molukse en Russische gijzelingen met overwegingen over de betekenis van die aanslagen. Met zijn dochter gaat Westerman naar de protestbijeenkomst in Amsterdam, waar iedereen cartoons bij zich heeft en waar het belang van pennen hoger dan dat van wapens wordt geacht.

Westerman bespreekt de vraagstelling naar een passende reactie op het moderne geweld met een veelheid van mensen die bij de Molukse kaping betrokken waren: politieagenten die wapens moesten gebruiken, oud-kapers en diverse wetenschappers die onderzoek naar geweld doen. Uiteindelijk pleit Westerman voor het belang van blijven praten en verdedigt hij tegelijk de Hollandse benadering van destijds. Zijn boek staat vol analyses waaruit blijkt dat praten uiteindelijk het beste werkt. Bij de presentatie van zijn boek waren veel mensen 'van toen' aanwezig. Op diezelfde bijeenkomst sprak ik een agent die op mijn – provocerende – opmerking dat een meer gewelddadige aanpak toch veel beter werkt, lachend

antwoordde met: 'Daar kon je weleens gelijk in hebben!' Voor leerlingen in de bovenbouw van havo en vwo is het lezen van Westermans boek een belangrijke historische les. Ze leren dat er ooit andere tijden waren, waarin niet bij elk nieuw maatschappelijk probleem onmiddellijk naar repressieve technieken werd gegrepen. En dat dat vaak nog werkt ook.

Bram Tenhaeff

EEN WOORD, EEN WOORD. Frank Westerman
(De Bezige Bij, Amsterdam 2016), 288 blz., € 19,90

'C'EST MON GRANDPÈRE!'

Hoofdrolspeelster in Wim Costers *De barones en de dominee* is de adellijke Jeanette van Dedem Tot Den Berg. Geboren en getogen op een havezate te Dalfsen wordt zij verliefd op een niet-adellijke doch welgestelde jongeman. Zij trouwt met hem, waarna in haar nieuwe woonplaats Zwolle, het leven haar toelacht. Bovendien zorgt de geboorte van een meisje voor nog meer geluk. Na drie jaar komt er een abrupt einde aan deze zonnige periode: haar geliefde krijgt tuberculose en sterft niet lang daarna. Godvruchtig als zij van jongs af aan is – 'voortdurend sloeg zij [...] het oog op God' –, vindt ze troost en kracht in haar geloof. Ze ondergaat het overlijden als een beproeving. Het moet haar louteren, 'opdat ik eens bemoedigd heen mag gaan naar mijn eeuwige woning,' schrijft zij haar zuster. Ze wil dan ook niet te veel omkijken, maar haar leven snel weer oppakken. De mannelijke protagonist is Johannes Gerrit van Rijn, getrouwd en vader van vier kinderen. De Zwolse Hervormde Gemeente doet een beroep op hem, vooral omdat hij zo streng in de leer is. De 'confessionelen' aldaar zien in hem de dominee die tegenwicht kan bieden aan 'de vrijzinnigheid der zittende predikanten'. Dat doet hij dan ook met volle overgave. Iedere zondag beklimt hij de kansel van de Grote Kerk in het centrum van de stad en stort hij over de gelovigen hel en verdoemenis uit. De donderpreken vinden gretig gehoor, want van heinde en verre trekt hij 'een grote schare volgelingen aan, dames niet in de laatste plaats'.

Bewonderaars blijken ook van andere kerkelijke gezindten te zijn. Hij geniet zelfs zoveel bekendheid, dat er toneelspelers 'uit den lande' weleens met eigen ogen willen zien hoe hij erin slaagt zijn toehoorders te bezielen. Ook de barones raakt onder de indruk van de dominee. Als zij hulp biedt bij een aantal kerkelijke activiteiten, raken zij bevriend. Het contact neemt in intensiteit toe tijdens de ziekte en het sterfbed van haar echtgenoot. Van Rijn slaat geen moment over om haar bij te staan. Ook na het overlijden wipt hij voortdurend aan. Het kan bijna niet anders dan dat het 'veelvuldige verkeer bevreemding wekt' en 'niet onbesproken' blijft. Volgens een 'dienstmeid' duren de huisbezoeken soms een paar uur. Nog meer olie op het vuur gooit ze als ze zegt: 'Hij ging ook wel eens naar haar slaapkamer als zij zich daar bevond.' De geruchten gaan helemaal een eigen leven leiden als de barones tot tweemaal toe op medisch advies haar koffers pakt voor een kuur in Zandvoort en de dominee haar achterna reist. De eerste keer neemt hij zijn gezin mee; de tweede keer reist hij alleen. De familie ziet de omgang met lede ogen aan. Vooral Jeanettes schoonvader, die haar en haar dochter financieel bijstaat, maakt ernstige bezwaren. Hij schrijft zelfs de predikant aan over 'de veelvuldige contacten'. Maar die rechtvaardigt zich met de woorden van de apostel Jacobus, dat voor God 'de zuivere en onbevleete godsdienst' uit 'het belangeloos bezoeken van verdrukke weduwen en wezen' bestaat. De tekst mag dan wel letterlijk uit de Bijbel komen, ze

overtuigen haar schoonvader, vooraanstaand lid van dezelfde kerk, niet. Vervolgens raakt de barones na nieuwe beschuldigingen aan haar adres gebrouilleerd met hem. Het verwijt 'dat zij langs de weg der zinnelijkheid' de dood van zijn zoon heeft veroorzaakt, doet de deur voor altijd dicht. Ook de verstandhouding met haar eigen vader, zuster en twee broers – haar moeder verloor ze al op jonge leeftijd – bereikt een absoluut dieptepunt. Zij vrezen dat de gerespecteerde familienaam door het slijk wordt gehaald, nu de wildste verhalen de ronde doen. De 'fielt', 'huffer', 'schoft', 'schurk', 'vlerk'! Ze zijn hem liever kwijt dan rijk, wat ze haar overduidelijk laten merken. Maar ook de bemoeienis van haar eigen familie sorteert een averechts effect. Zij blijft haar dominee trouw... Het plot lijkt vervolgens steeds meer op een Hollywoodkraker als de barones in verwachting raakt – een toestand die uiteraard geheim moet blijven. Tot twee maanden voor de bevalling verbergt zij haar zwangerschap. Dan neemt ze de trein naar de Côte d'Azur, de dominee in haar kielzog. Daar baart ze een zoon, die tegen een ruime vergoeding aan een Frans echtpaar wordt afgestaan. Na een half jaar afwezigheid keren ze terug in Nederland in de hoop dat het rumoer rond hen is verstomd. Maar niets is minder waar. Nieuwe geruchten doen de ronde. Men is erachter gekomen dat zij in Frankrijk een kind op de wereld heeft gezet van wie de dominee de vader is en dat zij er, in een katholiek land nota bene, afstand van hebben gedaan.

Uiteraard ontkennen beiden de 'aantijging', maar ze worden niet geloofd. Er volgt een halfslachtig onderzoek en een aanklacht tegen de dominee. Weliswaar krijgt hij vrijspraak, maar dan zit zijn hechtenis van negen maanden er al op. Ook de overige verwickelingen passen in het scenario van een vijfsterrenfilm. De landelijke pers die zich met de kwestie bemoeit, waardoor zij 'publieke figuren' worden; Multatuli die zijn pen ten faveure van de barones slijpt; de strijd om het voogdschap over het dochttertje (gewonnen door kapitaalkrachtige schoonvader); de uitzetting

uit het predikantenambt door de synode en de vlucht van de barones en de dominee naar het buitenland, nadat hij voor de tweede keer, nu voor een vermeende omkoping tijdens zijn opsluiting, een celstraf krijgt opgelegd. Uiteraard is de stof voor *De barones en de dominee* Wim Coster – historicus en schrijver van verscheidene historische werken en biografieën – niet komen aanwaaien. Hij heeft intensief speurwerk verricht onder meer in archieven en op het internet. Verder voerde hij uitvoerige gesprekken met de vele nazaten. Ook wist hij de kleinzoon op te sporen van het kind dat

in Frankrijk werd achtergelaten. Hoogtepunt van zijn zoekacties zal ongetwijfeld het eerste telefoongesprek met de hoogbejaarde nakomeling zijn geweest, in het bijzonder de schok der herkenning na het memoreren van een aantal feiten, als hij aan de andere kant van de lijn hoort: 'C'est mon grandpère!' Hoe het ook zij, het research-werk is niet tevergeefs geweest. Nauwgezet en in heldere taal heeft de auteur zijn bevindingen tot een meeslepend verhaal verwerkt. Door alle gebeurtenissen en intriges leest het boek als een naturalistische, deterministische en fatalistische roman. (Couperus zou vermoedelijk jaloers zijn geweest, als hij het verhaal had gekend en mogen opschrijven!) Ook in historisch opzicht boeit het werk vanaf het begin. De strenge normen en waarden, de dominantie van de protestants-christelijke godsdienst met haar tale Kanaäns, het standsverschil, de onmacht van de geneeskunde. Het lijkt of de lezer in een ver verleden kijkt. Ook tal van situaties zijn in onze tijd nauwelijks meer voor te stellen. Zo vinden er buiten de gevangenis samenscholingen van trouwe aanhangers van de dominee plaats, die in zijn onschuld zijn blijven geloven en hem luid toezingen en voor hem bidden. Alsof de werkelijkheid vergeleken met nu een totale metamorfose heeft ondergaan. Maar dat is natuurlijk niet het geval, want eigenlijk heeft het liefdesdrama, dat ik de lezers van *Kleio* van harte aanbeveel, zich pas anderhalve eeuw geleden voorgedaan.

Gert Moleman

DE BARONES EN DE DOMINEE.

EEN VERBODEN LIEFDE IN DE NEGENTIENDE EEUW.
Wim Coster (Balans, Amsterdam 2016), 288 blz., € 19,99

DE OUDSTE ZON HEET ALTIJD JAN

'Z e leven in een bijzondere wereld die niet rechtstreeks door God geschapen is, maar door henzelf gedurende eeuwen van heel bijzondere ervaringen, vreugden en verdrietelijkheden.' Geert Mak citeert hier de Siciliaanse edelman Giuseppe Tomasi di Lampedusa in zijn boek *De levens van Jan Six*; wat mij betreft een passende omschrijving van deze bijzondere familie.

Op uitnodiging van de familie Six heeft Mak vier eeuwen familiegeschiedenis ontrafeld en omgevormd tot een boeiend verhaal. Dit verhaal begon eind zestiende eeuw toen de protestantse koopman Charles Six en zijn familie geen toekomst meer zagen in het Vlaamse Sint-Omer. Ze besloten te verhuizen naar het tolerante Amsterdam, alwaar Six een lakenververij en een fabriek begon waar zware stoffen van wol en zijde werden geproduceerd. Hij bewees vervolgens een zeer succesvol zakenman te zijn. Na zijn overlijden splitste de familie Six zich in een Haagse tak en een Amsterdamse tak. In deze familiegeschiedenis volgt Mak de Amsterdamse tak van Charles Six – zijn zoon Jean Six en diens vrouw Anna Wijmer. Hun jongste zoon werd op 14 januari 1618, twee maanden na het overlijden van Jean, geboren. Zoals gebruikelijk bij dergelijke omstandigheden, werd hij vernoemd naar zijn vader. 'Jean' werd al snel 'Jan'. Deze Jan zette de inmiddels in gang gezette familietraditie van vernoeming voort: de oudste zoon zou vrijwel altijd Jan worden genoemd. Hoewel het boek in eerste instantie een familiegeschiedenis lijkt

DE LEVENS VAN JAN SIX. EEN FAMILIEGESCHIEDENIS. Geert Mak (Atlas Contact, Amsterdam 2016), 448 blz., € 24,99

te zijn, is het eigenlijke onderwerp eerder de geschiedenis van Nederland, en dan in het bijzonder die van de stad Amsterdam – en dan ook nog door de ogen van de lokale elite. De grootste nadruk ligt daarbij op de periode van de Gouden Eeuw.

Met groot gemak koppelt Mak belangrijke landgenoten aan de familie Six. Zo heeft de familie twee schilderijen van hun 'vriend' Rembrandt in bezit. Het eerste schilderij verbeeldt Anna Wijmer, de vrouw van Jean en de moeder van Jan; op het tweede schilderij prijkt Jan Six zelf. Vooral dit laatste schilderij is wereldberoemd en wordt wel gerekend tot een van de beste werken van Rembrandt. De zorg en het vakmanschap waarmee het is geschilderd doet inderdaad een

vriendschappelijke band tussen Jan en Rembrandt vermoeden. Maar ook andere beroemde stads- en generatiegenoten passeren de revue. Zo groeide Jan niet ver van Baruch Spinoza op en was hij bevriend met Joost van den Vondel en Jacob van Campen, die de leiding had over de bouw van het Paleis op de Dam – al was het toen nog 'slechts' het nieuwe stadhuis. Interessanter nog is de beschrijving van het dagelijks leven van de elite zeventiende-eeuwer. De jeugd met de bijna onvermijdelijke *grand tour* naar, meestal, Italië. De politiek van uithuwelijken, waarbij Jan gekoppeld werd aan Margaretha Tulp, dochter van dokter en burgemeester Nicolaes Tulp, door Rembrandt in de *Anatomische les* vereeuwigd.

Maar denk ook aan de werking van familiesystemen – tegenwoordig noemen we dat ‘nepotisme’ – maar als middeleeuws sociaal systeem tot diep in de achttiende eeuw heel gangbaar. Ook de liefde voor poëzie en kunst is een belangrijk element in het leven van de eerste Jan Six. De liefde voor kunst en het verzamelen daarvan blijkt vervolgens als een rode draad door de familiegeschiedenis te lopen. Natuurlijk verhaalt Mak ook over de andere Jannen, die de lezer als een soort gids door de verschillende eeuwen leiden. Steeds wordt hun leven afgeschilderd tegen de achtergrond van de nationale en soms internationale ontwikkelingen en de veranderende normen en waarden van de achttiende, negentiende en twintigste eeuw. En daar zit gelijk het lastige van het verhaal. Hoewel de hoofdpersoon regelmatig verandert, blijft de naam van die hoofdpersoon steeds hetzelfde: Jan Six, en dat maakt het soms wat verwarrend. Mak lost dit op door de verschillende Jannen een bijnaam te geven. Zo heeft hij het over de eerste Jan, de achttiende-eeuwse Jan, de rentenierende Jan, de patriotische Jan, de ouwe Jan en ‘de professor’. Maar deze bijnamen worden niet altijd gebruikt. En als Mak het dan heeft over Jan en zijn zoon Jan, dan is het niet altijd even duidelijk wie er nu precies bedoeld wordt. Toch is dit niet echt storend. De beschrijvingen van de historische ontwikkelingen van Nederland door de ogen van Jan Six en de zijnen zijn zo levendig en de gewoontes binnen de elite zijn zo interessant beschreven, dat het boek ook als niet-lid van de familie te leuk is om te negeren.

Quinten Koster

HET SNELLE LEVEN VAN CAPA

Bronnen vormen de basis van het onderzoek naar de geschiedenis. De mate van betrouwbaarheid en representativiteit zijn aspecten die wij ons afvragen bij iedere bron. Foto's behoren tot de bronnen die de geschiedvorbser tot zijn beschikking heeft. Het is dus interessant stil te staan hoe foto's tot stand zijn gekomen. Graphic novel *Capa. De vallende ster* laat zien hoe de grondlegger van het meest invloedrijke naoorlogse fotopersbureau Magnum, Robert Capa, tot zijn iconische foto's kwam. Capa komt hierin naar voren als een promiscue, zijn geld verpokende adrenaline-junk, die nooit over de dood van zijn grote liefde Gerda Taro heen is gekomen. Robert Capa werd als Endre Friedmann in 1913 in Boedapest geboren. Om meer voor zijn foto's te kunnen vragen deed hij zich voor als Amerikaan. Hij versloeg onder meer de Spaanse Burgeroorlog (en leefde intensief mee met de Republikeinen), de Japanse inval in China (in het kielzog van Joris Ivens), de

geallieerde landing in Noord-Afrika en later in Italië, D-day (natuurlijk) en Vietnam (waar hij op een mijn stapt en overlijdt). Het is een staalkaart van wereldgebeurtenissen tussen 1936 en 1954. Daarnaast is Capa soms fotograaf van de jetset, als hij onder meer Ernest Hemingway, Pablo Picasso en Ingrid Bergman – met wie hij een affaire heeft – tegenkomt. Florent Silloray is een Franse *dessinateur* die zich interesseert voor historische thema's. Hij werkt bij voorkeur op lichtbruin papier, met pen en witaccenten, wat het snelle leven van Capa een zekere traagheid geeft. De veelheid van onderwerpen maken dat Capa en de wijze waarop hij tot zijn foto's is gekomen, weinig diepgravend uit de doeken worden gedaan. Toch is *De vallende ster* een mooi uitgegeven inkijk in het leven van een trendsettende fotograaf.

Ger Jan Onrust

CAPA. DE VALLENDE STER. Florent Silloray (Casterman, Brussel 2016), 88 blz., € 19,95

DE VERBAZING DER WERELD

De eigenninnige keizer in de titel van het boek van Gregor Dijkhuis is Frederik II van Hohenstaufen. Frederik II was de kleinzoon van Frederik I Barbarossa en zoon van de Duitse keizer Hendrik VI en Constance, erfgename van het koninkrijk Sicilië. Hij werd geboren in 1194, in 1196 overleed zijn vader, twee jaar later zijn moeder; Frederik werd grotendeels door hovelingen opgevoed. In 2015 werd hij in Aken gekroond tot Duitse koning en in 1220 in Rome tot keizer. Het grootste deel van zijn leven bracht Frederik door in Zuid-Italië waar hij zich voornamelijk bezighield met een bittere machtsstrijd met verschillende pausen, wat uiteindelijk leidde tot zijn excommunicatie. Daarnaast voerde hij decennialang oorlog met de Lombardische steden. In 1250 overleed hij na een kort ziekbed, waarop zijn tegenstanders een einde maakten aan het Staufische heersersgeslacht. Frederiks opvolger in Sicilië, zijn zoon Manfred, werd in 1266 gedood in de Slag bij Benevento; zijn opvolger in Duitsland, zoon Koenraad, overleed in 1254 en zijn kleinzoon Konradin werd in 1268 onthoofd in Napels. Door zijn tijdgenoten werd Frederik al *stupor mundi et immutator mirabilis* genoemd, ofwel: de verbazing van de wereld en haar wonderbaarlijke veranderaar. Zo sprak hij zes talen en was hij een groot vogelkenner. Zijn *De arte venandi cum avibus* (*Over de kunst met vogels te jagen*), ook wel 'Valkenboek' genoemd, staat nog steeds hoog aangeschreven. Ook voerde Frederik wetenschappelijke experimenten uit en liet hij het fameuze Castel del Monte bouwen, vlak bij Andria

in Zuid-Italië. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er een flink aantal biografieën over Frederik II geschreven is. Een van de invloedrijkste was die van Kantorowicz uit 1927. Meer recent: die van Houben (2008) en Rader (2013). In Nederland is er echter weinig over deze keizer gepubliceerd. Het is dan ook toe te juichen dat Gregor Dijkhuis nu met deze 'biografische kroniek' komt. Enerzijds geeft dit boek een kort en bondig chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen met betrekking tot Frederik II, anderzijds zoomt het specifiek in op onderwerpen als Castel del Monte, Sicilië als modelstaat en het Valkenboek. Even terug naar Kantorowicz. Deze Duitse historicus maakte ten tijde van de Republiek van Weimar van Frederik II een nog grotere mythe. Hij zou een heerser zijn, die Caesar, Napoleon en wie dan ook overtrof. Ook presenteerde hij Frederik als een voorbereider van de nieuwe tijd. Andere auteurs, zoals Rader en Houben, zien Frederik eerder als een typisch middeleeuwse c.q. Siciliaans vorst. Zij volgen daarmee de Britse historicus Abulafia, die in zijn biografie *Frederick II. A Medieval Emperor* (1988) afstand nam van het gedachtegoed van Kantorowicz. Recente biografen als Stürner en Houben beschouwen Frederik II toch vooral als een hoogbegaafde middeleeuwse keizer, met een buitengewoon brede belangstelling. Dijkhuis noemt in zijn literatuurlijst Abulafia, Stürner en Houben, maar het is toch vooral zijn verbazing 'over de veelzijdigheid van deze grootste en meest raadselachtige vorst van de middeleeuwen' die de boventoon voert. Hij sluit daarmee

STUPOR MUNDI. KRONIEK VAN EEN EIGENZINNIGE KEIZER. Gregor Dijkhuis (Aspekt, Soesterberg 2015), 311 blz., € 22,95

aan bij Kantorowicz. Ten slotte nog een opmerking over de literatuurlijst. Daarin wordt de indruk gewekt dat Abulafia's boek in 2002 verscheen in plaats van in 1988; dat het boek van Kantorowicz uit 1988 stamt in plaats van uit 1927 en dat de meerdelige *Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit* van Friedrich von Raumer in 1977 verscheen in plaats van tussen 1823 en 1825. Dat is jammer, want bij de persoon Frederik II speelt juist de tijd waarin over hem geschreven werd een belangrijke rol in de beeldvorming. Blijft staan dat het hoog tijd werd dat er ook een biografie in het Nederlands verscheen van deze opmerkelijke vorst. Dit boek is een prima uitgangspunt voor een verdere studie naar Frederik II. Ook is het een prima uitgangspunt eens op zoek te gaan naar herinneringen aan Frederik II in Apulië, Calabrië en Sicilië.

Wim Rongen ■

In Kleio 1 verschijnt een groot artikel over Frederik II.

IMAGO KALENDER 2017

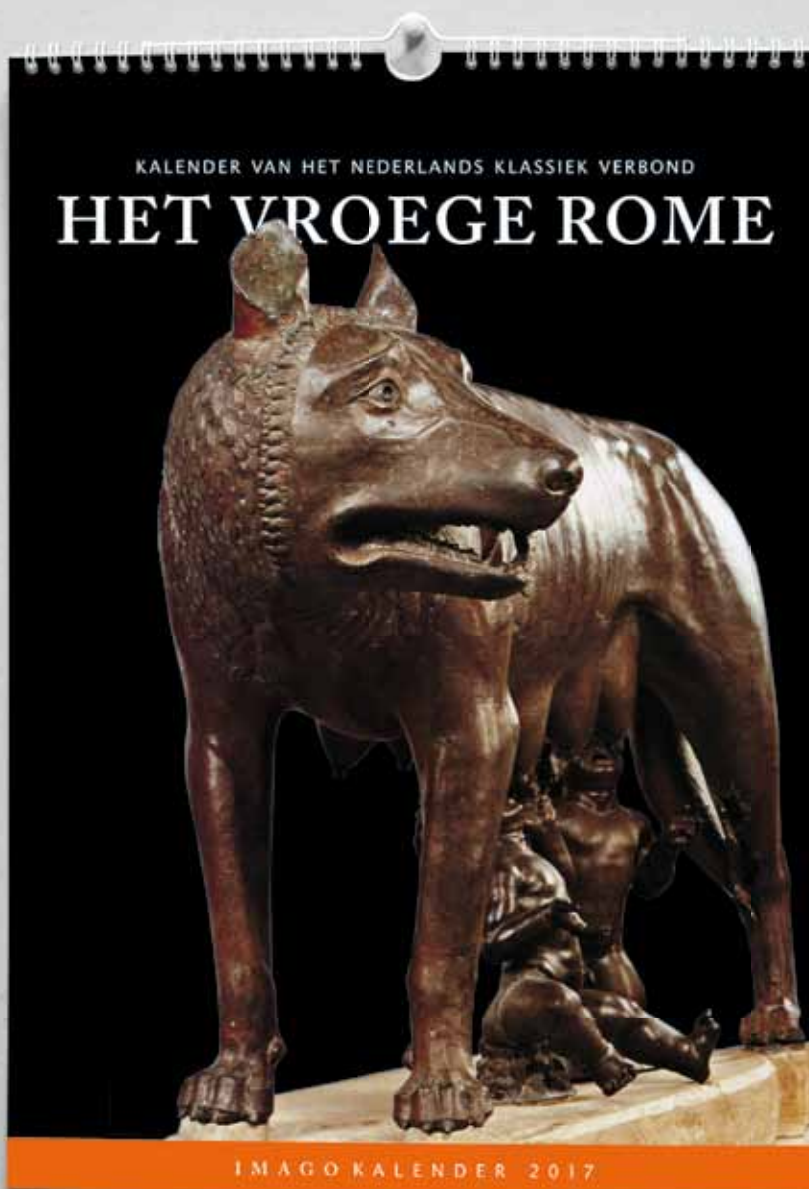
'Elke maand inspiratie uit de oudheid!'

De Imagokalender 2017 is gewijd aan de verhalen over het ontstaan van het vroege Rome, waarin de lotgevallen beschreven worden van Aeneas, Rea Silvia, Romulus en Remus, de Sabijnse meisjes, de Horatii en Curiatii, de Sibyllen, Lucretia, Horatius Cocles, Mucius Scaevola en Coriolanus.

Laat u elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande classici.

Nieuw:
extra schrijf-
ruimte voor
verjaardagen

**Plaats nu uw bestelling op
www.imagokalender.nl!**

DE BOEL BIJ ELKAAR HOUDEN

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Job Cohen zag het als zijn taak 'de boel bij elkaar te houden' toen hij burgemeester van Amsterdam werd. Maar wat houdt een stad of een land bij elkaar? De vraag is niet van vandaag of gisteren. 'De boel bij elkaar houden' was laat achttiende en begin negentiende eeuw niet minder urgent dan nu.

Maar wat bedoelen we met 'de boel'? In de loop van de negentiende eeuw wisselde de loop van de grens van wat we nu Nederland noemen volgens historicus Joep Leerssen net zo vaak als van het Joegoslavië van na de Tweede Wereldoorlog. De inrichting van het Koninkrijk in 1815, de Belgische afscheiding van 1830, de Limburgse en Luxemburgse crises van 1848 en 1867 en uiteindelijk de Luxemburgse onafhankelijkheid van 1892 markeren de territoriale instabiliteit van het toenmalige Nederland.

Volgens de definitie van koning Willem I moest het nieuwe land na het Congres van Wenen (1815) bestaan uit een gebied dat zou reiken van Duinkerken tot Luxemburg, van Luxemburg met als grensrivier de Moezel tot aan Koblenz en vanaf Koblenz met als grens de Rijn tot Arnhem en noordwaarts via de oude grens naar de Dollard. Wie of wat bij 'de boel' hoorde, verschilde dus nog al eens. Vandaag de dag is de vraag naar 'de boel' urgent door immigratie en globalisering. Het geschiedenisonderwijs heeft over 'de boel' veel te zeggen. 'De boel' (de Nederlandse identiteit, nationaliteit, cultuur) is weliswaar van jonge datum en niet vanzelfsprekend, maar laat zich niet ontkennen. De

kern van goed burgerschap ligt in individuele en maatschappelijke ontplooiing. We kunnen dat onder andere leren van de in 1784 in Edam opgerichte 'Maatschappij van Konsten en Wetenschappen, tot nut van 't Algemeen', gesticht door de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuyzen uit Monnickendam. Het motto van 't Nut, zoals de vereniging met de lange naam

kortweg genoemd wordt, brengt ons bij de kern van wat het onderwijs nog steeds beoogt: 'Kennis is de weg naar persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling.' 't Nut gaf tientallen schoolboeken uit en organiseerde prijsvragen over onderwijskundige en opvoedkundige kwesties. De vereniging streeft dit trouwens na tweehonderd jaar nog steeds na. Iedereen geeft aan het begrip 'burgerschap' een eigen betekenis en uitleg waardoor de kakofonie erover chronisch geworden is. Burgerschap zal echter niet gaan zonder gezamenlijkheid, met een ouder-

'Het verleden bekijken door de bril van het heden, levert tegenstellingen en versplintering op'

wets woord ook wel lotsverbondenheid genoemd. Je bereikt die gezamenlijkheid niet door Jan Pieterszoon Coen met terugwerkende kracht een oorlogsmisdadiger te noemen. Ook niet door te praten over de 'slavernijmisdaden' van de Ruyter zoals de schreeuwerige actiegroep 'Michiel de Rover' doet. Geschiedenis zou geen politiek en pamflettistisch standpunt moeten dienen. Maar het verleden bekijken door de bril van het heden, levert tegenstellingen en versplintering op. Velen voelen zich daarom door het verleden tekortgedaan.

We zullen het complete verhaal moeten blijven vertellen. Van grote en kleine mensen. Van mensen in Nederland en buiten Nederland. Van overwinnaars en slachtoffers. Van witte en zwarte mensen. Solidariteit is een meer eigentijds begrip dan lotsverbondenheid. Laat ze samenkomen in een gedeelde burgerzin. Geschiedenis moet namelijk niet verdelen, maar verbinden. Daarom is burgerschapsvorming actueel en relevant door het geschiedenisonderwijs!

Geïnteresseerd in het onderwerp 'burgerschap'? Kom dan naar het VGN-congres van 10 maart 2017. Lees er meer over op pagina 19 van deze Kleio. ■

Frank van Riet overhandigt luitenant-generaal Van den Brink het eerste exemplaar.

BEWAKERS VAN WESTERBORK

In Herinneringscentrum Kamp Westerbork is een expositie te zien over de organisatie en de bewaking van kamp Westerbork. Bij de tentoonstelling hoort een boek van historicus Frank van Riet. Over de bewakingsgroepen die deels bestonden uit Nederlandse marechaussees en Joodse gevangenen wordt verschillend geoordeeld. Dit blijkt uit getuigenverslagen van gevangenen tijdens en vlak na de oorlog, maar ook uit onderzoek van historici en verhalen van de bewakers zelf. Het boek en de expositie gaan over wie die bewakers waren, wat ze deden en hoe het er in kamp Westerbork aan toe ging.

De tentoonstelling *De bewakers van Westerbork* is te zien t/m 26 maart 2017 in het museum van kamp Westerbork. Op vertoon van het entreebewijs kunnen bezoekers van het Herinneringscentrum de publicatie van Van Riet aanschaffen voor € 19,90 in de museumwinkel. Het boek is te koop in boekhandels voor € 24,90.

AFHALEN OUDE KLEIO-JAARGANGEN

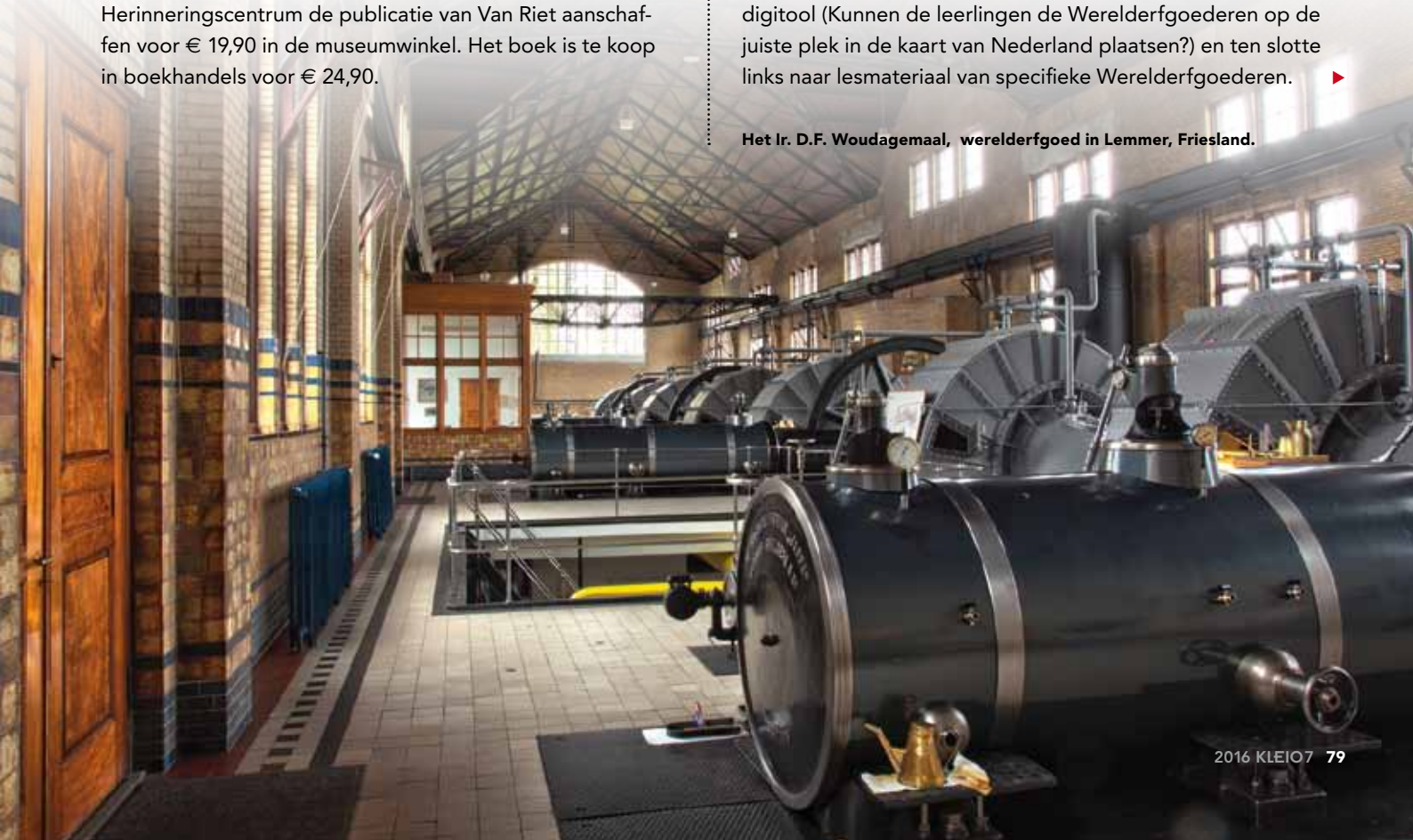
Bij Wout Troost zijn oude jaargangen van *Kleio* op te halen. Het gaat om jaargang 12 t/m 30, van 1971 tot en met 1989. De heer Troost woont in Gouda. Belangstellenden kunnen contact opnemen via e-mail: wouttroost@hotmail.com of per telefoon: 0182-531099.

WERELDERFGOED IN NEDERLAND

Het Klokhuis heeft tien uitzendingen gemaakt over het Nederlandse Werelderfgoed. De uitzendingen staan op www.werelderfgoed.nl/educatie. Op deze site staat ook een Werelderfgoedquiz, om uw klas kennis te laten maken met de tien Werelderfgoederen. Bovendien zijn er gratis lessen met docentenhandleiding voor leerlingen uit groep 7 en 8; een digitoel (Kunnen de leerlingen de Werelderfgoederen op de juiste plek in de kaart van Nederland plaatsen?) en ten slotte links naar lesmateriaal van specifieke Werelderfgoederen. ▶

Het Ir. D.F. Woudagemaal, werelderfgoed in Lemmer, Friesland.

VONDELINGEN EN WEESKINDEREN ONLINE

De namen van bijna negenduizend vondelingen en weeskinderen uit heel Nederland zijn sinds kort online op te zoeken. De kinderen werden vanaf 1824 naar Veenhuizen gestuurd, een van de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid. De namen zijn ingevoerd tijdens het werk aan het boek *De kinderkolonie* van Wil Schackmann,

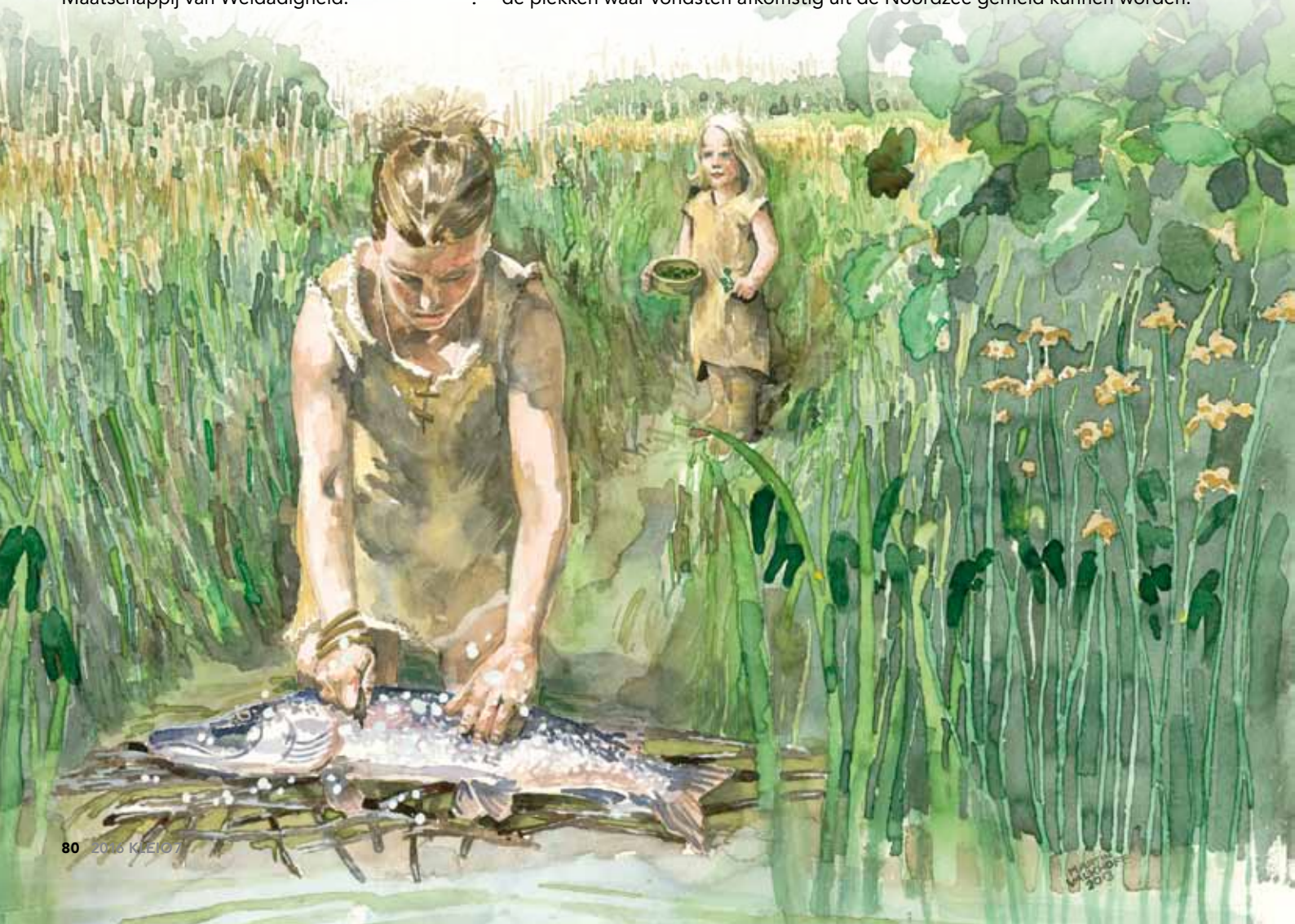

dat in september is verschenen. De database is vanaf 23 oktober toegankelijk via de website alledrenten.nl. Er zijn meer dan één miljoen Nederlanders met een voorouder in de armenkoloniën van de Maatschappij van Weldadigheid.

PREHISTORISCHE BEWONERS ATEN ZOETWATERVIS

Zo'n achtduizend jaar geleden stond er vooral zoetwatervis op het menu van de jager-verzamelaars in Doggerland, het verdronken landschap tussen Nederland, Engeland en Denemarken. Dat concluderen Nederlandse archeologen op basis van isotopenonderzoek van prehistorische menselijke botresten uit de Noordzee. De ontdekking levert belangrijke aanwijzingen op over de bewoning van dit uitgestrekte verdronken landschap in de middensteentijd (het mesolithicum) en de effecten van klimaatverandering op vroegere samenlevingen. Verschillende vondsten en overblijfselen van de prehistorische bewoners van het 'Noordzeeland' zijn onder meer te zien in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden op de afdeling Archeologie van Nederland. Het museum is ook een van de plekken waar vondsten afkomstig uit de Noordzee gemeld kunnen worden.

HISTOCRYPTO

Welke historische persoon is hier cryptisch weergegeven?

Stuur het antwoord voor 18 januari 2017 naar redactie@vgnkleio.nl. Het antwoord op de Hiscroptocrypto uit Kleio 6 was: Palmyra. De winnaar is Ron Herpers uit Kerkrade. Van harte gefeliciteerd! ►

WAT IS DE KANS?

Hoewel neurowetenschappers ervan uitgaan dat onze wiskunde-instincten al dertig miljoen jaar oud zijn – baby's worden zelfs geboren met een numerieke intuïtie – zitten we er als mens toch best vaak naast als het gaat om wiskunde, vooral als het gaat om grote getallen, kansberekening en exponentiële groei. Daar hebben we de grootste moeite mee.

Sissa Ibn Dahir, de uitvinder van het schaakspel, leek om een schijnbaar bescheiden beloning te vragen toen hij graankorrels wenste volgens de volgende formule: één korrel op het eerste van de vierenzestig schaakvelden, twee op het tweede, vier op het volgende en zo verder. De Indiase koning voelde zich beledigd door de bescheiden vraag, maar de wereldproductie graan volstond niet om aan deze te kunnen voldoen.

Onze intuïtie krijgt doorgaans geen vat op exponentiële groei. De kloof tussen arm en rijk, de opwarming van de aarde, de groei van de wereldbevolking: het zijn enkele voorbeelden die aantonen dat exponentiële groei ons vooral overkomt en dat we dat pas beseffen als het te laat is. Zo snappen we ook niet veel van een heelal dat 13,8 miljard jaar oud is, van de zeeën van tijd waarin we als jagers rondtrokken, of zelfs van de enorme uitgestrektheid van de middeleeuwen in de twintig eeuwen sinds onze jaartelling. We kunnen niet groot denken, daar zijn we niet voor in de wieg gelegd.

'Als het om grote getallen, kansberekening en exponentiële groei gaat, zitten we er als mens best vaak naast. Daar hebben we de grootste moeite mee'

Toch vergissen we ons ook op kleiner niveau als het gaat om wiskunde en instinct – in het bijzonder als het gaat om kansberekening. In een klas van vijftientig leerlingen is de kans dat twee van hen op dezelfde dag jarig zijn bijna vijftig procent. Inderdaad, als je je klassen in je hoofd langsloopt, het komt vaak voor, maar ons instinct fluistert ons in dat het onmogelijk is. Ook zijn we geneigd te denken dat wanneer ons iets heftigs overkomt – een auto-ongeluk, het winnen van de loterij – dat de kans dat het nog eens gebeurt is afgenomen, terwijl die even groot blijft.

Hoe vaak zullen politieke leiders zich in het verleden niet hebben vergist in groei, kansen en grote getallen? Hoe snel kan de weerstand van een volk tegen een oorlog groeien als die groei niet lineair, maar exponentieel is? Hoe berekende Napoleon zijn kansen toen hij richting Moskou trok? Wat grote getallen betreft, leek Stalin te begrijpen dat mensen daar nauwelijks besef van hebben, toen hij zei: 'Eén dode is een tragedie, maar een miljoen doden is statistiek.' Cijfers voelen we niet, ook al zijn onze wiskunde-instincten nog zo oud. ■

Wil je op deze column reageren? Mail naar maarmeneer@gmail.com.

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

STUDIEREIS BERLIJN

DRIEDELIG STUDIEPROGRAMMA VOOR DOCENTEN VO
OVER WO II EN DE JODENVERVOLGING

Houd jij je in je werk bezig met de onderwerpen Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging? Wil je op een actieve en inspirerende manier nieuwe inzichten over deze thema's krijgen en ervaringen uitwisselen met collega's? Neem dan deel aan ons driedelig studieprogramma.

VOOR WIE?

Jaarlijks organiseren wij in samenwerking met Haus der Wannsee Konferenz in Berlijn een studieprogramma voor docenten VO en andere professionals. Deelname is toegankelijk voor alle professionals die zich in hun werk bezighouden met thema's rond de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging. Van docenten geschiedenis en docenten voortgezet onderwijs in opleiding, tot museum-professionals van oorlogs- en verzetsmusea.

HET PROGRAMMA

De nadruk in deze studiereis ligt opaderchap en de kracht van authentieke plaatsen in het onderwijs. In een afwisselend en interactief programma met workshops en lezingen komen deze thema's uitgebreid aan bod. Doel van de studiereis is om jou als professional handvatten en tips te bieden om thema's rond de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging binnen je werk optimaal te behandelen. De voertaal tijdens de studiereis is Engels.

WANNEER?

De reis vindt plaats van 20-25 april 2017 en de voorbereidende dagen zijn op 24 en 25 maart 2017

KOSTEN

Deelname aan het studieprogramma, verblijf en maaltijden (ochtend/middag) worden vergoed. Let op: reiskosten van en naar Berlijn en de avondmaaltijden zijn voor eigen rekening.

AANMELDEN

Aanmelden voor deze studiereis kan tot en met woensdag 1 februari 2017. Meld je tijdig aan! Er is slechts een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Kijk voor meer informatie op <http://www.annefrank.org/nl/Educatie/voor-docenten/> of neem contact met ons op via docenten@annefrank.nl onder vermelding van 'Studiereis Berlijn'.

Bij het Rode Plein, Moskou, 1960. Foto: Eddy Posthuma de Boer, Collectie Nationaal Archief.

REISFOTOGRAFIE

In het Nationaal Archief is tot en met 8 januari 2017 de tentoonstelling *Onderweg, met de fotograaf op reis* te zien. De opkomst van de reisfotografie – al snel na de uitvinding van de fotografie in 1839 – valt samen met de opkomende belangstelling en toenemende mogelijkheden om op reis te gaan. Nieuwe transportmiddelen (treinen, stoomschepen), betere verbindingen (kanalen die voor kortere routes zorgen) en toename van de welvaart maken de wereld beter bereikbaar. In de fototentoonstelling kijkt de bezoeker door de ogen van vele fotografen naar onbekende gebieden, samenlevingen in verandering en fascinerende culturen van over de hele wereld. De tentoonstelling toont foto's van onder anderen: Cas Oorthuys, Ed van der Elsen, Eddy Posthuma de Boer, Henri Cartier-Bresson, Herbert G. Ponting, Luc Timmers, Robert Capa en Willem van de Poll. Bij de tentoonstelling organiseert het Nationaal Archief een gevarieerd programma met workshops, rondleidingen en lezingen van Ruben Terlou, Adwin de Kluyver, Marcia van der Meer en Else Kramer. Kijk voor meer informatie op gahetna.nl/onderweg.

FOTO'S: DIGIDAAN.

MARINEGESCHIEDENIS

In het Marinemuseum in Den Helder is de tentoonstelling *Alle hens!* geopend. Aan boord van museumschip Schorpioen kunnen kinderen en hun ouders door meer dan vijfhonderd jaar marinegeschiedenis dwalen. De tentoonstelling is gebaseerd op het boek *Alle hens! Stoere marieneverhalen* dat is verschenen bij uitgeverij Kluitman. Het boek is te koop in de winkel van het Marinemuseum. *Alle hens!* is geschikt voor schoolklassen. Voor de groepen 6, 7, 8 is er een speurtocht bij de tentoonstelling beschikbaar. Meer informatie is te vinden op www.marinemuseum.nl.

JOHANNA NABERPRIJS 2017

In het voorjaar van 2017 wordt voor de vijftiende maal de Johanna Naberprijs uitgereikt, voor de beste afstudeerscriptie op het gebied van vrouwen- of gendergeschiedenis. De prijs wordt uitgelooft door Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, en de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG). Bij de beoordeling van de scripties staan onder andere originaliteit en vernieuwing centraal: wat voegt de scriptie toe aan al bestaande literatuur? De winnaar ontvangt een bedrag van 500 euro en krijgt de gelegenheid om een artikel te schrijven voor het tijdschrift *Historica*. Iedereen die aan een Nederlandse of Vlaamse universiteit een afstudeerscriptie heeft geschreven op het gebied van vrouwen- of gendergeschiedenis (op masterniveau) komt in aanmerking voor deze prijs. De scriptie moet wel zijn afgerond zijn tussen 1 december 2015 en 1 december 2016. De uiterlijke inzenddatum is 3 januari 2017. Het deelnameformulier is te vinden op de website van Atria: www.atria.nl.

HET
VOLGENDE
NUMMER VAN
KLEIO
VERSCIJNT
18 FEBRUARI

SPREKEND VERLEDEN onderbouw

Geheel herziene nieuwe editie

De belangrijke punten, zoals een gedegen historisch overzicht, gestructureerd en gevarieerd werkmateriaal, boeiende ICT die wat toevoegt en een praktisch Digibord blijven behouden.

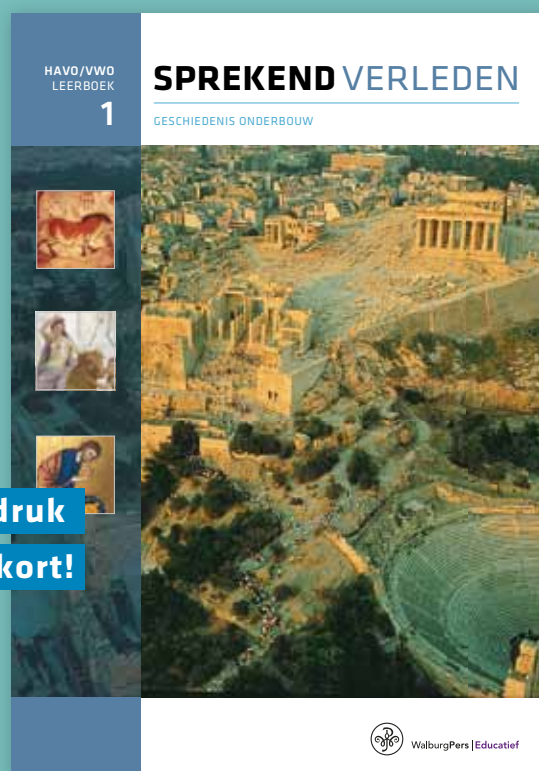
Maar ook:

- In het Leerboek staan nu veel nieuwe uitdagende opdrachten
- Leerboek ook zónder werkboek te gebruiken
- Basiswerkboek óf Werkboek-plus met keuze-mogelijkheden
- Inleidend hoofdstuk in het Leerboek afgestemd op historisch denken en redeneren

Nieuwe zesde druk

Verschijnt binnenkort!

Nieuwsgierig geworden? Vraag nu de methode ter beoordeling aan op www.sprekendverleden.com

SPREKEND VERLEDEN bovenbouw mét Historische Contexten

Nieuwe zesde druk

Nu leverbaar!

HAVO

VWO

Naast de Examenkaternen (bestemd voor CE 2017) en *Sprekend verleden bovenbouw* (vijfde druk) is er nu óók een geheel nieuwe editie van *Sprekend verleden bovenbouw* met daarin de Historische Contexten en bijbehorende voorbeelden geïntegreerd.

Met *Sprekend verleden* kunt u nu als enige methode het gehele examenprogramma integraal behandelen met behulp van één Handboek en één Activiteitenboek.

Met de methodes van WalburgPers Educatief kunt u kiezen hoe u uw leerlingen het best kunt trainen voor het examen.

Voor meer informatie, bestelgegevens en prijzen:
www.sprekendverleden.com

Examenkaternen bestemd voor CE 2017

WalburgPers | Educatief